

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Makroiqtisadi Göstəricilərin Azərbaycanda Fəaliyyət Göstərən
Sığorta Şirkətlərinin Performansına Təsiri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Mənsurova Fəxriyyə Fəxrəddin

BAKİ – 2019-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

Dos. Fariz S. Əhmədov

“24” aprel 2019-cu il

“Makroiqtisadi Göstəricilərin Azərbaycanda Fəaliyyət Göstərən Sığorta Şirkətlərinin Performansına Təsiri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 050403 Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 600

Magistrant: Mənsurova
Fəxriyyə Fəxrəddin

Elmi rəhbər: i.ü.f.d., Səfərli E.N

Proqram rəhbəri: i.e.n., dos. Seyfullayev İ.Z

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Kəlbiyev Y.A

Summary

The actuality of the subject: Performance analysis of insurance companies is less common than other financial companies. This research has not been conducted in Azerbaijan.

Aims and duties of the research: The impact of macroeconomic indicators on the performance of insurance companies is the main objective of the thesis. The task is to measure the activity of insurance companies and to determine the relationship between the performance of macroeconomic indicators and performance.

Research methods: In the study, the performance of companies with ROA performance was investigated. Performance and profitability analysis of Gross Domestic Product and Inflation was implemented in Eviews.

Research database: The research database includes the Law of the Republic of Azerbaijan "On Insurance Activity", annual reports of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Finance, the Central Bank, the World Bank's information about our country, as well as the financial reports of our country's insurance companies, recent articles, dissertations and online data base.

Research limitations: The main obstacle to the research is the lack of the theoretical and methodological information in the Azerbaijani language.

Theoretical and practical results of the research: Macroeconomic indicators have shown that the Gross Domestic Product has a strong effect on insurance companies, and the effect of inflation is weak.

Scientific and practical significance of the results: In Azerbaijan, financial institutions are less likely to be involved in profitability and performance surveys, and suggestions based on the findings are important for the insurance system.

Key words: insurance companies, performance, Panel Data Analysis, macroeconomic indicators.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
BƏƏ	Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri
BMDM	Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr
KİV	Kütləvi İnformasiya Vasitələri
Məs.	Məsələn
MZHH	“Mənfəət və ya Zərər haqqında hesabat”
ROA	Return On Assets
ROE	Return On Equity
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMM	Ümumi Milli Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	7
I fəsil. SİĞORTA FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	10
1.1. Maliyyə sistemində sığorta bazarının əhəmiyyəti və rolu.....	10
1.1.1. Maliyyə bazarları.....	11
1.1.2.1. Pul bazarı.....	12
1.1.2.2. Kapital bazarı.....	12
1.1.2. Maliyyə institutları.....	14
1.2. Sığorta işi və fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyəti.....	14
1.2.1. Sığorta ilə bağlı nəzəriyyələrin açıqlanması.....	16
1.2.2. Sığortanın əsas prinsipləri.....	19
1.2.3. Sığorta riski.....	20
1.2.4. Sığorta və maliyyə sistemində performans dəyərləndirilməsi.....	23
1.2.5. Sığorta ilə bağlı nəzəri araşdırmalar.....	25
1.3. Azərbaycanda mövcud sığorta sektorunun yaranması və inkişafı tarixi.....	32
1.3.1. Birinci mərhələ.....	32
1.3.2. İkinci mərhələ.....	33
1.3.3. Üçüncü mərhələ.....	34
II fəsil. MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN SİĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	37
2.1. Azərbaycanda iqtisadi göstəricilərin təhlili.....	37
2.2. Azərbaycanda sığorta sektorunun və şirkətlərinin təhlili.....	42
2.3. Sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performansında mövcud vəziyyətin təhlili.....	47
2.4. Makroiqtisadi göstəricilərin sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performansına təsirinin qiymətləndirilməsi.....	54
2.4.1. Araşdırmanın metod və metodologiyası.....	54
2.4.2. Dəyişənlər və məlumat bazası.....	56
2.4.3. Empirik nəticələr.....	59
2.4.3.1. ROA (Return On Assets) performans dəyərləndirmə sistemi.....	59
2.4.3.2. Panel data analizi.....	60

III fəsil. MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN TƏSİRİ ALTINDA SİĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ PROQNOZLAŞDIRILMASI PERSPEKTİVLƏRİ.....	72
3.1. Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yolları.....	72
3.2. Makroiqtisadi göstəricilərlə sığorta şirkətlərinin fəaliyyət istiqamətləri arasında əlaqə.....	77
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	81
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	84
ƏLAVƏLƏR.....	90
Cədvəllərin siyahısı.....	90
Şəkillərin siyahısı.....	91
Qrafiklərin siyahısı.....	92

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Maliyyə qurumlarının gəlirlilik və performans analizi hər zaman önəm daşıyan və aktual mövzu olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Lakin sığorta şirkətlərinin performans dəyərləndirilməsi ilə bağlı araşdırmalar digər maliyyə müəssisələri və maliyyə təşkilatları ilə bağlı aparılan tədqiqatlardan daha azdır. Bu baxımdan, sığorta şirkətləri ilə bağlı aparacağımız araşdırmanın elmi ədəbiyyata təsiri xüsusi önəm kəsb edir. Əlavə olaraq elmi nəşrlərə nəzər saldıqda, xüsusən Azərbaycanda aparılan araşdırmaların say baxımından azlıq təşkil etməsi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən maliyyə müəssisələrinin beynəlxalq standartlar üzrə inteqrasiyasını zəiflədən amil hesab olunur. Bu kontekstdə tətbiq yeri olaraq Azərbaycan sığorta şirkətlərinin seçilməsi dünya elminə, Azərbaycan elminə və Azərbaycan sığorta şirkətlərinə faydalı olacaqdır.

Problemin qoyuluşu,öyrənilmə səviyyəsi: Sığorta sistemində mövcud olan müəyyən problemlər müxtəlif ölkələrin alimləri tərəfindən dünya səviyyəsində tədqiq olunmuşdur. Bundan başqa bu sahədə olan problemlərə iqtisadçı Azərbaycan alimlərindən D.Bağırovun, Ə.Ələkbərovun, N.Xudiyevin və başqalarının əsərlərində diqqət yetirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq ölkəmizdə sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performans dəyərləri, onların fəaliyyət istiqamətləri nisbətən az işıqlandırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd,vəzifələri: Əsas məqsədi makroiqtisadi göstəricilərin sığorta müəssisələrinin fəaliyyətinə təsirinin təhlili və sığorta şirkətlərinin fəaliyyət istiqamətinin təkmilləşdirilməsi perspektivlərinin müəyyən olunmasından ibarətdir. Göstərilən əsas məqsədlər üçün müəyyən vəzifələrin yerinə yetməsi hədəflənməkdədir:

- sığorta şirkətlərinin əsas istiqamətləri, fəaliyyəti və dünya praktikasına əsaslanaraq yeni fəaliyyət sahələrinin tətbiqi barədə müzakirələr aparılması;
- Azərbaycandakı göstərən sığorta şirkətlərinin performans və gəlirlilik analizinin həyata keçirilməsi;

- makroiqtisadi göstəricilər hesab olunan üdm və inflyasiya dəyərlərinin sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performans dəyərlərinə təsirinin müəyyən olunması.

Tədqiqatın obyektı,predmeti: Tədqiqatın obyektı ölkəmizdə fəaliyyəti olan sığorta müəssisələri müəyyən olunmuşdur. Tədqiqatın predmeti isə makro iqtisadi göstəricilər hesab olunan Ümumi Daxili Məhsul və inflyasiya dəyərləri seçilmişdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat üzrə elmi işin araşdırılmasında bir sıra metodlar istifadə olunacaqdır. Belə ki, ilkin olaraq Azərbaycanda fəaliyyəti olan sığorta şirkətlərinin maliyyə durumu, müəssisə balansı və mənfəət zərər cədvəli analiz olunacaqdır. Daha sonra maliyyə hesabatlarına əsasən sığorta şirkətlərinin 2013-2017-ci illər ərzində performans və gəlirlilik analizi hesablanacaqdır. Bu istiqamətdə elmi ədəbiyyatda çox istifadə olunan metodlar sıralanacaq, daha faydalı və dəqiq hesab olunan bir sıra nisbətlər analizinin həlli aparılacaqdır. Nisbətlər analizi içərisində likvidlilik nisbəti, aktivlərin idarə olunması nisbəti, borclanma nisbəti və gəlirlilik nisbəti sığorta müəssisələrinə tətbiq olunacaqdır. Əldə olunan nəticələrlə makroiqtisadi faktorlar hesab olunan ümumi daxili məhsul və inflyasiya arasında əlaqənin istiqaməti və göstəriciləri analiz olunacaqdır. Bu analizin metodu ekonometrik olaraq Panel Data Analizi nəzərdə tutulur. Analiz Eviews proqramında həyata keçiriləcəkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Qanun, Dövlət Statistika Komitəsinin,Maliyyə Nazirliyinin,Mərkəzi Bankın illik hesabatları,Dünya Bankının ölkəmiz haqqında müəyyən məlumatları,bundan başqa,ölkəmizin sığorta şirkətlərinin maliyyə hesabatları,müasir dövrün iqtisadçı alimlərinin müxtəlif əsərlərində öz əksini tapmış sığorta nəzəriyyəsi,internet şəbəkəsinin informasiya bazası təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın aparılmasında əsas maneə azərbaycan dilində olan nəzəri-metodoloji məlumatların azlıq təşkil etməsi hesab olunur.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Azərbaycanca maliyyə qurumlarının gəlirlilik və performansını əsasında aparılan araşdırmalar azlıq təşkil edir. Nəticələrin əsasında irəli sürülən təkliflər sistemin təkmilləşdirilməsində faydalı ola bilər.

Dissertasiya işinin strukturu, həcmi: Tədqiqat xülasədən, girişdən, üç fəsildən, doqquz paragrafdan, nəticə və təkliflərdən və sonda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, standartlara uyğun şəkildə yekun həcmi 92 səhifədir.

I Fəsil. SİĞORTA FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

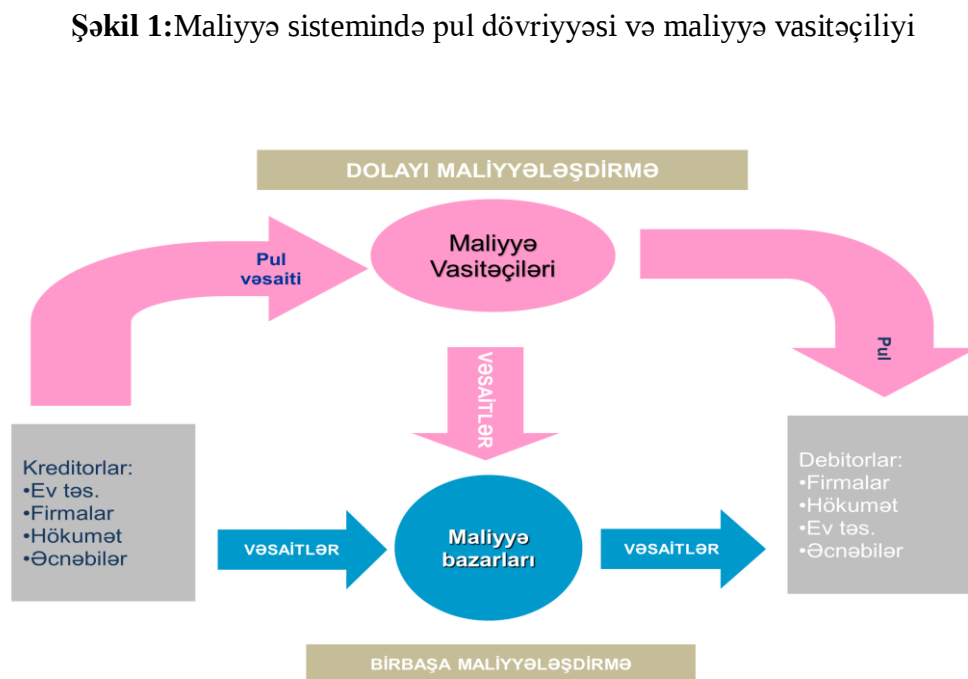
1.1 Maliyyə sistemində sığorta bazarının əhəmiyyəti və rolu

İqtisadi sistemi əmələ gətirən ünsürlərdən biri olan *maliyyə sistemi* müxtəlif maliyyə funksiyaları yerinə yetirmək üçün müəyyən şəxslərin və qurumların, bazarların, alətlərin və təşkilatların toplanmasının nəticəsidir. Sistemin ən əsas məqsədi vəsaitə ehtiyacı olanlarla vəsait artığı olanları bir araya gətirilməsi yolu ilə səmərəli şəkildə qarşılıqlı vəsait axınını təmin etməkdir.

Ümumilikdə isə maliyyə bir sistem kimi 5 hissədən ibarətdir. Bunlar aşağıdakılardır: *pul*, *maliyyə alətləri*, *maliyyə bazarları*, *maliyyə institutları* və *mərkəzi banklar*.

Maliyyə sistemində vəsaitlərin əl dəyişdirilməsi əsasən vasitəçilərin iştirakı ilə həyata keçirilir. Maliyyə vəsaitlərinin araya hər hansısa bir qurum girmədən, yəni vasitəçisiz əl dəyişdirməsi *birbaşa* maliyyələşmə, lakin proses müəyyən vasitəçi yolu ilə həyata keçirildikdə isə *dolay* maliyyələşmə adlanılır.

(Albayrak.E, 2015:11) Aşağıdakı şəkildə bu proses aydın göstərilmişdir.



Mənbə: (Aydın.N, 2013:11).

Maliyyə vəsaitlərinin artması və bu vəsaitlərin yayılmış formada istifadə olunması maliyyə sisteminin daha da inkişafını sübut edən amillərdən biridir. Başqa bir sözlə desək, maliyyə bazarlarında baş verən inkişaf birbaşa maliyyə sektoruna təsirni göstərir. Maliyyə sistemi və iqtisadi inkişafın arasında müəyyən əlaqə vardır. (Mercan.M, Peker.O və Göçər.İ, 2013:134-135). Peter L. Rousseau və Richard Sylla bu mövzuda apardıqları araşdırmanın yekununda əldə etdiyi nəticəyə əsasən sübut etmişdirlər ki, maliyyə sistemində baş verən inkişaf iqtisadiyyatın inkişafına mühüm şəkildə müsbət təsir göstərir.

Maliyyə sisteminin olduqca mühüm **6** funksiyası aşağıdakılardır:
(<http://www.ekodialog.com>)

- ✓ Malların, xidmətlərin və alətlərin əl dəyişdirilməsində vasitəçilik etmək ,
- ✓ Böyük miqyaslı layihələrin maliyyələşdirilməsinin asanlaşdırılması və riskin yayılmasını təmin etmək ,
- ✓ İqtisadi resursların zaman keçdikcə, coğrafi bölgələr və sektorlar arasında transferini həyata keçirmək,
- ✓ Risklərin idarə olunması və riskə nəzarət metodlarının genişləndirilməsi;
- ✓ Qiymətlə bağlı məlumatların təmin olunması ,
- ✓ Asimmetrik informasiya probleminin həllini asanlaşdırmaq .

1.1.1 Maliyyə bazarları

Maliyyə bazarları iqtisadiyyatın ən mühüm hissəsi, eyni zamanda əvəz olunmaz ünsürüdür. Maliyyə bazarlarında artıq pul olanlarla pula ehtiyacı olanlar arasında distansiya daha qısa olduğu üçün burada sərbəst vəsaitləri olanlarla ona ehtiyacı olanlar birbaşa əlaqəyə girə bilirlər. (Ap Faure, 2013: 57)

Maliyyə alətinin müddətinə görə maliyyə bazarları *pul bazarı* və *kapital bazarı* olmaqla **2** əsas qrupa ayrılır. Pul bazarı qısamüddətli (**müddəti 1 ildən az**) maliyyə alətlərinin, kapital bazarı isə uzunmüddətli (**müddəti 1 ildən çox**) maliyyə alətlərinin dövr etdiyi bazardır. (Sevil.G, 2012:113) Pul və kapital bazarı

müddətinə, riskin dərəcəsinə, istifadə yerinə, geri ödənilmə formasına, alətlərin əl dəyişdirilməsinə görə bir-birindən fərqlənir.

1.1.2.1 Pul bazarı

Pul bazarı dedikdə, ölkədə pula tələb, təklifin əsasında müəyyən faiz qarşılığında pul axınlarının əl dəyişməsi başa düşülür. Pul bazarının əsas xarakterik xüsusiyyəti qısamüddətli maliyyə alətlərindən təşkil olunması və bu müddətin 1 ili keçməməsidir. (Ap Faure, 2013:60-62)

Pul bazarının alətləri uzunmüddətli qiymətli kağızlardan daha çox alınıb satıldığı üçün daha likvid hesab olunurlar. Bu cür alətlərdə qiymət dəyişkənliyi uzunmüddətlilərə nisbətən az olduğuna görə onlar daha etibarlı hesab olunur. Şirkətlər və banklar pul bazarı əməliyyatlarında daha çox iştirak edirlər.

Pul bazarı alətləri

- ✓ Dövlət Qısamüddətli İstiqrazları (DQİ) — Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1 ildən az müddətə buraxılır
- ✓ Mərkəzi Bankın (MB) Notları – Mərkəzi bank tərəfindən banklara satılmaq üçün qısamüddətli (hazırda 1 aya qədər) buraxılır
- ✓ REPO əməliyyatları – Mərkəzi bank və ya banklar arasında qısamüddətli borc əməliyyatları
- ✓ Bankların Depozit Sertifikatları — banklar tərəfindən buraxılır və alan müəssisələrə faiz təklif edir
- ✓ Bank istiqrazları — banklar tərəfindən qısamüddətli buraxılır və hüquqlə yanaşı fiziki şəxslərə faiz təklif edir

1.1.2.2. Kapital bazarı

Maliyyə alətlərinin bir ildən daha da uzun müddət ərzində dövriyyədə olduğu bazar kapital bazarı adlanır. Adətən kapital və ya investisiya yönümlü maliyyələşmənin cəlbi üçün istifadə edilir. (Mazgit.I, 2011:12-14)

Kapital bazarı alətləri

- ✓ Səhm bazarı (Stock market) — Kapital bazarının böyük hissəsidir və korporasiyalar, və digər özəl biznes qurumları tərəfindən buraxılır.
- ✓ Korporativ istiqraz bazarı (Bond market)— adətən banklar, sığorta təşkilatları, investisiya fondları, korporasiyalar tərəfindən emissiya edilir.
- ✓ Dövlət Qiymətli Kağızları – Maliyyə Nazirliyi tərəfindən adətən büdcə kəsirinin bağlanması üçün buraxılır.
- ✓ Yerli və Federal dövlət istiqrazları— (ABŞ) Borc cəlb etmək üçün güzəştli qaydada buraxılır.

Pul və kapital bazarı bir-birindən təkcə müddətinə görə deyil, bir çox amillərə görə fərqlənirlər. (Orçun.Ç,2010:7-11)

- Kapital bazarında müddət uzun olduğu üçün risk və faiz dərəcəsi də buna uyğun olaraq yüksək olur. Pul bazarında isə bunun əksi baş verir, yəni müddət qısa olduğundan risk və faiz dərəcəsi aşağı olur.
- Kapital bazarında likvidlik pul bazarına nisbətən daha aşağıdır.
- Bu bazarlarda istifadə olunun maliyyə alətləri bir-birindən fərqlənir.
- Kapital bazarına adətən uzunmüddətli, sabit investisiyalar üçün müraciət olunur, lakin pul bazarına isə şirkətlərin keçici nağd vəsait ehtiyaclarını qarşılamaq üçün üz tutulur.

Göstərilən faktorlara görə bu bazarlar fərqləndirilsədə, qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərirlər.

Bir ölkədə kapital bazarlarının inkişafı, milli iqtisadiyyata dəstəyi üçün aşağıdakı şərtlərdən vacibdir. (Aydın.N,2012:7)

- Kapital bazarında vasitəçilik qurumlarının inkişaf etdirilməsi,
- Özəl və ya dövlət müəssisələrinə uzunmüddətli vəsaitə ehtiyacı,
- Qiymətli kağızlara investisiyalar üçün uyğun mühit,

- İqtisadiyyatda qənaət səviyyəsinin artması,
- Kapital bazarının etibarlı və sabitliklə fəaliyyət göstərməsini təmin olunması.

1.1.2 Maliyyə institutları

Maliyyə institutları gəlir əldə edən və gəlir əldə etməyən institutlara bölünür. Onların arasında ən əhəmiyyətli hesab olunanı gəlir əldə edən maliyyə institutlarıdır. (Albayrak.E,2015 :12)

Maliyyə institutları aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər (James P. Dow):

- Maliyyə müəssisələri
- Sığorta təşkilatları
- İnvestisiya təşkilatları
- Depozit təşkilatları
- Pensiya fondları
- Riskləri idarə edən qurumlar

1.2 Sığorta işi və fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyəti

Sığorta maliyyə sektorunun mühüm tərkib hissəsi olmasından əlavə ölkənin inkişafına birbaşa dəstək verən amillərdən biridir.

Sığorta gələcəkdə meydana gələ biləcək təhlükələrin və bu təhlükələr nəticəsində dəyəcək zərərdən qorunma vasitədir. Bu sistem sayəsində eyni növ təhlükələrə məruz qalan insanlar həmin təhlükələrə qarşı birlikdə mübarizə aparırlar. Sığorta latın sözü olub dilimizə tərcümədə **“təhlükəsizlik və inam ”** mənasını verir.

A.Smith iqtisadiyyatda insanların riskdən qorunmaq üçün bəzən müəyyən haqq ödəmək istəmədiklərini vurğulayıb. Onun fikrincə isə sığortanın mahiyyəti bir fərdə aid olan riski və zərəri digər şəxslərlə bölüşdürməkdir. (Yalçınkaya.T və Özsoy.E,2004:1)

Walras sığortanı iqtisadi fəaliyyətlərdə mümkün olan risk və qeyri – müəyyənliyin aradan qaldırılması üçün vasitə olaraq görürdü.

Marshall “İqtisadiyyatın əsasları” kitabında risk və qeyri – müəyyənlikdən qorunmaq üçün sığorta haqqının ödənilməsinin vacibliyini qeyd edib.

Beləliklə, sığorta insanların və ya təşkilatların özlərini təhlükəsiz hiss etmələri üçün şərait yaradan, ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən maliyyə sektorudur. (Altan.S, 2010:186)

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi sistemin elementlərindən biri sığorta bazarıdır. Bazar “sığorta təminatı”nda meydana çıxan iqtisadi münasibətlərin sistemidir. Sözügedən bazar **çoxsaylı sığortaçı kütləsi** mövcud olarsa meydana gəlir. Sığortaçıların arasında var olan bir növ rəqabət mübarizəsi sığorta bazarının mühüm amilidir.

Sığorta bazarı tələbin, təklifin əsasında formalaşmış pul münasibətlərinin bir sahəsidir. Bazarın inkişafı prosesinin obyektiv əsasının zərərçəkənlərə pul yardımının həyata keçirilməsi təşkil edir. Həmçinin burada müdafiənin təmin olunmasına görə **sığorta fondu** yaradılır.

Sözügedən bazarın **subyektləri** sığorta xidmətlərini həyata keçirən sığortanın təşkilatlarıdır. Sığorta bazarındakı həm **sığortaçılar** həm də **sığortalılar** tam sərbəstdirlər.

Sığorta bazarının vasitəçiləri **sığorta brokerləri** və **sığorta agentləridir**.

Sığorta agentləri sığortaçı qismi ilə könüllü olan sığorta müqaviləsini imzalayır. Onlar sığortanın şərtlərini ətraflı aydın şəkildə olmaqla izah edir. Əgər ehtimal olunan hadisə baş verərsə məbləğin geri alınması ilə bağlı lazım olacaq sənədlərin əldə edilməsində sığortalananlara yardım edir.

Sığorta brokerləri sığortalılarla sığorta brokerləri arasında vasitəçiliyi edən şəxsdir.

Sığorta bazarı daxili bazar, xarici bazar və beynəlxalq bazar olmaqla müxtəlif bazarlara ayrılır. Bu proses tələbin və təklifin əsasla müəyyənləşdirilir.

Daxili sığorta bazarı – fəaliyyətini konkret müəyyən ərazi üzərindən həyata keçirir. O, əvvəlcədən müəyyənləşdirilən sığortaçılar tərəfindən tələbatı ödənilən konkret ərazi üzərində meydana çıxır.

Xarici sığorta bazarı – daxili bazarın həddlərindən kənar yerləşmiş bazardır. Burada sığortaçılarla yanaşı sığortalılarla da qarşılıqlı şəkildə müəyyən edilərək nəzərdə tutulmuş əlaqəli olur.

Beynəlxalq sığorta bazarı – sözügedən digər sığorta bazarlarından fərqlənərək dünya miqyasında sığortayla yanaşı təkrar sığorta fəaliyyətini özündə birləşdirərək əks etdirir.

1.2.1 Sığorta ilə bağlı nəzəriyyələrin açıqlanması

Sığortada Fayda Nəzəriyyəsi

Bernoulli'nin gözlənilən fayda teoremi (*expected utility theory*) dəyərləndirilə bilən faydaya əsaslanır.

Qeyri-müəyyənliyin baş verdiyi şəraitdə insanların tək cə riskin deyil, həmçinin buna müvafiq olan gözlənilən faydanı qarşılaşdırarkən verəcəkləri qərarı açıqlamağa çalışır. (Gülal.D, 2014:16-19)

Fayda nəzəriyyəsini sığorta ilə əlaqələndirdiyimizdə, sığortalıya hər nə qədər də sığortanın faydası açıqlansa belə onun ümitsiz şəkildə qərar verməyi müşahidə edilir. Sığortalı düzgün qərar vermək üçün rəasional davranmalıdır.

Sığortada Böyük Ədədlər Qanunu

Böyük ədədlər qanunu “**Researches on the Probability of Judgments**” məqaləsində Fransız riyaziyyatçısı **Poisson** tərəfindən istifadə olunmaqla ehtimallar müəyyən olunmuşdur. Bu qanun sığorta xidmətinin əsasını təşkil edir.

Sığorta şirkətləri mühüm hesab etdikləri ən əsas prinsip olaraq **Böyük Ədədlər Qanunu** həyata keçirməyə çalışmaqla iqtisadi olaraq fayda əldə edirlər. Bunu həyata keçirmək üçün 2 üsuldan istifadə olunur.

- ✓ Eyni bir növ risk qrupuna daxil olunaraq bir çox sığorta prosesini həyata keçirərək riskin ehtimal nisbətinə ən yaxın olan nəticələri əldə edirlər.
- ✓ Zərəri daha böyük qruplarda bölüşdürməklə, sığortalılara düşən maddi itkini azaldırlar.

Daha sadə dildə desək, bəzən müəyyən hadisələrdə fərdlər, ailələr və icmalar təəssüf ki yetərli olmur. Sığortanın effektivliyi üçün daha geniş auditoriyaya ehtiyac olur. Sığorta şirkətində ***riskin baş vermə ehtimalı*** qiymətləndirilir. Bunun üçün müəyyən informasiya bazasına ehtiyac var. Baza nə qədər böyük olsa qiymətləndirmə daha dəqiq olar. (Uralcan.Ş, 2011:29)

Sığortada asimmetrik informasiya

Asimmetrik informasiya tərəflərdən biri digəri ilə müqayisədə daha da artıq informasiyaya malik olmaqla, qarşı tərəfə nisbətlə əlverishi artıq olan mövqedə olmasının səbəbi olur. Bu proses iqtisadi mühitdə fəaliyyətdə olan tərəflərin qarşı tərəfə “**fərqli**” məlumat verməyindən yaranır. (Cengiz.V, 2010:152-154)

George Akerlof tərəfindən ilk dəfə elmə gətirilmiş asimmetrik informasiya anlayışı sığorta şirkətlərinin həyata keçirdiyi sığorta prosesində xüsusi olaraq diqqətə alır.

Sığorta şirkətinə riskini ötürməyə çalışan müştərilərin sığortalamaq istədikləri riskin haqqında daha çox informasiyası olması asimmetrik informasiyanın nümunəsidir.

Uğursuz seçim(adverse selection),Qeyri-etik biznes(moral hazard) problemləri asimmetrik informasiyanın nəticəsində də ortaya çıxır.
(Cengiz.V,2010:154)

Sığorta portfelinə kifayət edəcək qədər həm aşağı həm də orta səviyyədə olan risklərin cəlb olunmamasının nəticəsində **adverse selection** yaranır,razılaşmada bir tərəfin digər tərəfin maraqlarının əleyhinə davranışlarını dəyişməsi **moral hazard** kimi qəbul olunur.

Dağıntı Nəzəriyyəsi

Sığorta şirkətlərinə birbaşa olaraq bağlı olan dağıntı nəzəriyyəsinin əsas mahiyyətində bu şirkətlərin ödəmə qabiliyyəti əsas götürülür.

Şirkətlərin ödəmə qabiliyyətinin haqqında müxtəlif zamanlarda üsullardan istifadə olunmuşdur.Daha öncə ödəmə qabiliyyəti birbaşa şirkətin fəaliyyəti ilə əlaqəli olaraq dəyərləndirilmişdi.Burada sığorta ödənişləri tələb olunması sığorta haqqlarından çox olmalı deyildi.Əgər bu baş verərsə dağıntı nəzəriyyəsi meydana çıxacaqdır.(Başpınar.A, 2005:7-8)

Sığortada Oyunlar Nəzəriyyəsi

Con Naş Con fon Neymanın kəşfi Oyunlar nəzəriyyəsidəki problemlərin həllini taparaq onu istifadəyə yararlı hala gətirib.1994-cü ildə Con Naş a məhz Oyunlar nəzəriyyəsi Nobel mükafatını qazandırmışdır.

Bütün fərdlər digərlərinin atdığı addımlarına nəzər yetirərək, özləri üçün ola biləcək ən yaxşı nəticə üçün çalışırlar.Proses həyata keçirilən zaman diqqət yetirilən ən əsas məqam fərdlərin yalnız öz nəticələrini deyil, digərlərinin də nəticələrinə əsaslanmaqla qərar verməsidir.

Sığorta şirkətləri zərərlə fəaliyyət göstərməmək üçün Oyunlar Nəzəriyyəsinə diqqət yetirməlidirlər.

1.2.2 Sığortanın əsas prinsipləri

Sığortanın əsas prinsipləri dəyən zərərin ödənilməsilə yanaşı, sığorta vasitəsilə meydana gələ biləcək haqsız qazancların da qarşısını almaqdır. (Hızlı.B, 2007:19)

Sığortalana bilən mənfəət (*Insurable Interest*)

Xoş niyyət (*Utmost good faith*)

Ödəniş (*Indemnity*)

Təlafı (*Subrogation*)

Təkrar sığorta (*Contribution*)

Zərəre ən yaxın səbəb (*Proximate cause*)

Sığortalana bilən mənfəət (*Insurable Interest*) – Sığorta müqaviləsilə mənfəət bir növ zəmanət altına alınmış olur. Sığorta nə üzərindən həyata keçiriləcəksə o dəyərləndirilməli və pul ilə ölçülməlidir. Sığorta olunanın sığortalıya məxsus olması tələb olunmur. Sadəcə arada mənfəət olmalıdır.

Xoş niyyət (*Utmost good faith*) – Sığortalı və ya sığorta etdirilən obyektə bağlı bütün məlumatları düzgün şəkildə özündə əks etdirməli, həmçinin sığortaçı da şərtlər barədə məlumatı düzgün əks etdirməlidir.

Ödəniş (*Indemnity*) – Sığorta müqavilələrinin nəzərdə tutulan əsas məqsədi sığortalıya dəyən zərəre görə maliyyə itkisinin qarşısını almaqdır. Nəticə etibarilə, sığortalı dolaylı yolla mənfəət əldə etməməlidir.

Təlafı (*Subrogation*) - Sığortalıya dəyən zərərdə əgər üçüncü şəxsin təqsiri olarsa, sığortaçı sığortalıya dəyən zərəri ödədikdən sonra sözügedən üçüncü

şəxsdən təqsiri müqabilində ödəniş tələb edə bilər. Qeyd olunan prinsip həyat sığortasında tətbiq olunmur.

Təkrar sığorta (*Contribution*) – Bəzən eyni növ bir riski birdən çox olmaqla bir neçə sığorta şirkəti sığorta edə bilər. Hadisə baş verməsilə dəyən zərər sığorta şirkətlərinin arasında bölüşdürülür. Bu prinsip həddən artıq çox böyük olan obyektlərin sığortalanmasında istifadə olunur.

Zərərə ən yaxın səbəb (*Proximate cause*) - Hadisənin baş verməsində ən çox rolu olan səbəb zərərə ən yaxın səbəb kimi qəbul olunur. Əgər səbəb birdən çox olarsa, domino effekti ilə başlangıç səbəb əsas götürülür (Uralcan.Ş, 2011:49)

1.2.3 Sığorta riski

Sığorta sektoru fərdlərin, şirkətlərin və müəssisələrin qarşılaşdıqları müxtəlif risklərin effektiv idarə edilməsinin təmin edilməsi kimi bir sıra mühüm funksiyalara malikdir.

Cəmiyyət var olduğu gündən davamlı şəkildə müxtəlif növ risklərlə qarşılaşır. Risk müəyyən itkinin və ya zərərin baş vermə ehtimalıdır.

Məşhur riyaziyyatçı **Bernoulli 18-ci əsrdə** riskin ölçülməsi və risk vəziyyətində əldə oluna biləcək maksimum gəlir haqqında fikir irəli sürmüş və iqtisadçılar bu nəzəriyyədən olduqca faydalanmışdır.

Knightin iqtisadiyyata ən böyük töhvəsi **risklə qeyri – müəyyənlik arasındakı kəskin əlaqəni** müəyyən etmək olub. Onun fikrincə risk ölçülə bilən olub, müəyyən sığorta haqqı ilə riski idarə etmək mümkündür. Qeyri – müəyyənlik isə ölçülə bilinməyən faktordur. (Yalçınkaya.T və Özsoy.E, 2004:1).

Williams, A.J. və Heins, R.M. müəllifi olduqları **“Riskin idarə olunması və Sığorta”** kitabında riskə aşağıdakı kimi yanaşmışlar. *“Ədəbiyyatlarda risk müxtəlif şəkildə müəyyən edilib. Riskə qəti olaraq bir tərif verilməyib. Müəyyən bir zamanda və müəyyən bir vəziyyətdə baş verən nəticələrdə həyata keçə biləcək*

dəyişiklikdir. Sadəcə bir nəticə varsa, dəyişim və risk sifira bərabər olur. Lakin nəticə birdən çox olarsa, bu zaman risk sıfır deyildir, dəyişim artdıqca risk də artacaq”.

Nitekim Pekiner də: “*Risk, zərər və ya arzu olunmayan hadisənin baş vermə ehtimalıdır*”- deyərək riskin bir növ zərər ehtimalı olduğunu söyləmişdir.

1966-cı ildə Amerikanın ***Risk və Sığorta Birliyi*** bu termini qəbul etmişdir. “*Risk iki və yadaha artıq ehtimalın olduğu nəticələrdəki qeyri-müəyyənliyi ifadə edir.*” (Uralcan.Ş,2011:5)

Mowbary və Branchard “*Insurance - Its Theory and Practice in the United States*” adlı əsərində riskin nəticələrdən asılı olmaqla qruplara ayrıldığını göstərmiş. Bu qruplar 2 yerə ayrılmaqla aşağıdakı kimi müəyyən olunub: (Uralcan.Ş,2011:9)

- ✓ **Spekulyativ risk (*Speculative risks*)**
- ✓ **Xalis risk (*Pure risks*)**

Spekulyativ risklərdə riskin müəyyən zaman ərzində həyata keçərək **itki ehtimalı** olduğu kimi baş verməyərək **gəlir gətirmə ehtimalı** da vardır. Riskin bu növündə qazancı əldə etmək və itirmək ehtimalı birlikdədir. Spekulyativ risklərin idarə olunması sığortadan kənardır.

Xalis risklər isə birbaşa itirmə ehtimalıdır. Burada nəticə yalnız **mənfi və ya sıfır** olur

Risk tərəflərin iradələrindən kənar meydana gələn vəziyyətdir. Risk qeyri-müəyyənlikdir. Risk altında olan hadisənin son nəticədə baş verib verməyəcəyi öncədən dəqiq bilinmir. O , gələcəkdə meydana çıxan hadisədir.

Risk həm bir şəxsə həm də bütün cəmiyyətə təsir göstərə biləcək məfhumdur.

Riski həyatımızdan tamamilə çıxartmaq olmur. Lakin müxtəlif üsullarla onun qisməndə olsa qarşısını almaq həmçinin ondan qorunmaq mümkündür.

Əsasən bu 4 üsulla riski müəyyən qədər də olsa idarə etmək mümkün olur. (Onur.H, 2008:5)

- riskdən qaçmaq
- riski azaltmaq
- riskin məsuliyyətini daşımaq
- riskin sığorta şirkətinə transferi (Sığorta)

Sığortaçılıqda riskin idarə olunmasının əsas məqsədi mümkün ola biləcək minimum vəsaitlə dəyən zərərin qarşısının alınmasıdır.

Sığorta şirkətlərinin mövcudluğunu davam etdirməsi üçün risklərin effektiv idarə olunması sisteminə ehtiyacı var. (Kırbeşoğlu. E, 2014:10)

Adətən sığorta şirkətlərinin qarşılaşacağı maliyyə risklərinə

❖ **kredit riski**

❖ **likvidlik riski**

❖ **bazar riski**

aid edilir.

Kredit riski - borcalanın tərəfindən şərtlərə tamamilə uyğun qaydada borcu tam və ya vaxtında düzgün ödəyə bilməməsi və ya tamamilə ödəməməsi nəticəsində itkilərlə üzləşməsinin təhlükəsidir.

Likvidlik riski - gözlənilməyən eyni zamanda planlaşdırılmış öhdəliklərin vaxtında , effektiv olmaqla yerinə yetirilə bilinməməsi, əlavə və daha likvid vəsaitin əldə edilməsi üçün imkanların azalması riskidir.

Bazar riski - maliyyə bazarında yarana biləcək neqativ faktorlarla əlaqəli olmaqla maliyyə itkisiylə üzləşmənin ehtimalıdır.

Sığortada **riskin analizi** aşağıdakı modelləşməyə uyğun həyata keçirilir.

- ✓ Sığortada risk faktorunun müəyyənləşməsi
- ✓ Sığorta riskinin proqnozlaşdırılmış (***predictive***) modelləşdirilməsi
- ✓ Sığortanın qiymətləndirilməsi (***Scoring***)
- ✓ Sığortanın riskə görə qruplaşdırılması

Sığorta iqtisadiyyat , sənaye, ixrac, nəqliyyat ,kənd təsərrüfatı və digər fəaliyyət sahələrində olan riskləri qarşılamaq cəhətdən ***İEOÖ-lər*** üçün xüsusilə vacibdir. O, investisiyalar üçün tələb olunan fond yaratmaqda vasitəçi funksiyaya malikdir.

1.2.4 Sığorta və maliyyə sistemində performans dəyərləndirilməsi

Performansın dəyərləndirilməsi şirkətin iqtisadi qərarlarının qəbul edilməsində, gələcək planların həyata keçirilməsində mühüm rola malikdir.

Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın analizi, “MZHH”-ın analizi, nisbətlər analizi performans ölçümünün müxtəlif üsullarıdır.

Nisbətlər analizi maliyyə hesabatlarının təhlilində mühüm rola malikdir. Analizdə maliyyə hesabatlarından ən önəmlisi hesab olunan “*Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat*” (*balans*), “*Mənfəət və ya zərər haqqında hesabat*”dan istifadə olunur. Nisbətlər analizinin 5 növü var: likvidlik nisbəti, fəaliyyət nisbəti, borc nisbəti, gəlirlilik nisbəti və bazar nisbəti. (Başpınar. A, 2005:14-16)

Likvidlik nisbəti – şirkətin qısamüddətli borclarını ödəmə qabiliyyətini müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə olunur.

Fəaliyyət nisbəti – şirkətin satışının həcmi ilə mövcud aktivlərinin arasındakı əlaqəni araşdırılması məqsədilə istifadə olunur.

Borc nisbəti – şirkətin mövcud kapitalı ilə borclar arasındakı əlaqəni müəyyən edir.

Gəlirlilik nisbəti – şirkətin gəlirliliyinin yetərlik səviyyəsini öyrənilməsi məqsədilə istifadə edilir.

Bazar nisbəti – şirkətin bazar performansını dəyərləndirir.

Sığorta şirkətlərinin maliyyə performansının müəyyən olunması **makro səviyyədə** maliyyə sektorunun dəyərləndirilməsində , **mikro səviyyədə** şirkətdə idarəetmə qərarlarının verilməsində mühüm rol oynayır.

Performansın ölçülməsi, meydana çıxan nəticələrin dəyərləndirilməsi, nəticələrə uyğun praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi sığorta şirkətlərinin rəqabət qabiliyyətini artırır.

Sığorta şirkətlərinin maliyyə performansının ölçülməsinə bir çox faktorlar təsir göstərdiyi üçün performans dəyərləndirilməsində bir neçə məqam diqqətə alınmalıdır.

Sığorta sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin maliyyə hesabatlarının analizi ticarət, sənaye sahələrində mövcud olan şirkətlərin **maliyyə hesabatlarının analizindən fərqlənir**. Sığorta şirkətləri xidmət xüsusiyyətlərindən meydana çıxan məqamları da hesabatda qeyd etmək məcburiyyətindədir. Bunlar aşağıdakılardır: (Başpınar.A, 2005:6-7)

- ✓ Sığorta şirkətlərinin dəqiq bir dövr üçün mənfəət və ya zərərini müəyyən etməsi mümkün deyil.

Çünki göstərilən hər bir xidmətin qiyməti müəyyən hesablamalara əsaslanır. Böyük Ədədlər Qanununa əsaslanaraq ədədi ortalama hesablanmalıdır.

Həyata keçən təhlükəli hadisələr müəyyənləşdirilən ədədi ortadan çox olarsa dövr üçün sığorta şirkəti **zərərli** fəaliyyət göstərəcəkdir.

Lakin, müəyyənləşdirilmiş ədədi ortadan az olarsa şirkət dövr üçün **mənfəət** əldə edəcək.

- ✓ Sığorta şirkətlərinin ehtiyatları digər şirkətlərdə olduğu kimi mənfəətdən deyil, sığortalıların ödədiyi sığorta haqlarından ayrılır.
- ✓ Texniki şərtlər bir sıra ehtimallara əsaslanan hesablamalarla müəyyən olunduğuna görə bəzən burada müəyyən səhvlərə yol verilə bilər.

1.2.5 Sığorta ilə bağlı nəzəri araşdırmalar

Ümumiyyətlə sığorta şirkətləri haqqında bir çox araşdırmalar aparılıb.

Bir sıra alimlər isə mövzunun aktuallığından asılı olaraq bir sıra ölkələrdə tətbiqini həyata keçiriblər. *Amerika, Avropa ölkələri, Asiya ölkələri Türkiyə*, və s. əsas prioritet araşdırma ölkələri olaraq seçilmişlər. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq:

Lee (2014) 1999-2009-cu illərdə *Tayvanda* sığorta üzrə şirkətlərin mənfəəti üzərindən araşdırma həyata keçirtmişdi. Bu araşdırma qeyri - həyat sığorta şirkətləri üzərindən aparılıb. Burada 2 fərqli dəyişənlə analiz aparılmışdır. Həmçinin həm firmadaxili, həm də makroiqtisadi faktorlar üzərində araşdırma aparılıb. Bu araşdırmadan belə nəticəyə gəlinib ki, ümumi daxili məhsulun yalnız fəaliyyət nisbətləri üzərində təsiri var.

Burca ve Batırınca (2014) *Ruminiya* sığorta bazarının maliyyə performansını araşdırmışdır. O, bu araşdırmanı 21 sığorta şirkəti üzərindən həyata keçirmişdir. Hədəflənən araşdırmanın dövrü isə 2008 –2012 –ci illər nəzərdə tutulub. Həmçinin 13 fərqli dəyişənin mənfəətə təsiri araşdırılıb.

Əldə edilən nəticəyə əsasən, leverec əmsalı, şirkət böyüklüyü, kapital ölçüsü Ruminiyada fəaliyyəti olan sığorta şirkətlərinin finansal performansına mühüm təsir göstərir.

Tekin (2013) Türkiyədə fəaliyyət göstərən özəl bankların üzərindən araşdırma həyata keçirtmişdir. O, bu bankların performansına təsir göstərə biləcək faktorları panel veri analizi ilə araşdırmışdır. Analiz nəticəsində makroiqtisadi göstərici olan inflyasiya ilə bankların performansı arasında mühüm əlaqənin olduğunu sübuta yetirmişdir. Belə ki, inflyasiya bankların performansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Kramaric və Galetic (2013) 2007-2011 –ci illər ərzində *Avstriyada*, *Xorvatiyada* və *Ruminiyada* sığorta şirkətlərini araşdırıb. Bu araşdırma şirkətlərin sığorta haqları və mənfəəti üzərindən həyata keçirilib. Nəticədə sığorta haqlarının da olan artım Xorvatiyadakı şirkətlərin performansına, mənfəətinə mənfi təsir göstərdiyi məlum olub. Lakin Avstriyadakı şirkətlərin performansına və mənfəətinə müsbət təsir göstərilib. Ruminiyada isə əldə edilən nəticə bunu göstərir ki, həmin göstəricilərin arasında əlaqə mövcud deyildir.

Mehari və Aemiro (2013) *Efiopiyada* mövcud olan sığorta üzrə fəaliyyət göstərən şirkətlərin performansına firmadaxili faktorların təsiri üzərindən araşdırma aparmışdır. Burada 9 şirkət seçilmiş, onların 2005 – 2010 –cu illərə aid olan fəaliyyətləri araşdırılıb. Müəyyən olunmuşdur ki, əsas vəsaitlərin ümumi aktivlərə nisbəti və leverage ilə performans pozitiv əlaqəyə sahibdir. Həmçinin müəyyən olunub ki, şirkətin yaşı və cari nisbət dəyişənləri ilə mənfəət arasında əlaqə mövcud deyilmiş.

Doğan (2013) İstanbul Qiymətli kağızlar bazarında olan sığorta şirkətlərini tədqiq etmişdir. Araşdırma üzrə 2005 – 2011 – ci illərin göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Firmadaxili faktorlar olan yaş, likvidlik, leverage-in təsirini araşdırmışdır. Həyata keçirilən bir çox regressiya analiz nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, şirkətin yaşı mənfəətə təsir göstərmir. Lakin aktivlərin artması isə mənfəətə pozitiv təsir göstərir.

Bawa və Chattha (2013) 2007-2008 və 2011-2012 arasında mövcud olan 5 illik dövrü əhatələyən araşdırma aparmışdır. Əsas araşdırma obyekti olaraq

Hindistanın qeyri-həyat sığorta sektoru üzrə fəaliyyət göstərən şirkətlər olub . Çalışmanın nəticəsində isə müəyyən olunub ki , burada fəaliyyət göstərən şirkətlərin böyüklüyü və likvidliyi ilə mənfəət arasında pozitiv əlaqə mövcuddur.

Akyüz və Kaya (2013) Türkiyədə qeyri - həyat sığorta sektorunda olan şirkətlərin 2007-2011 illərindəki finansal performansını TOPSIS (*Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solutions*) dəyərləndirmişdir. Çalışma nəticəsində qeyri-həyat sığorta sektorunun ən uğurlu ilinin 2007 olduğu müəyyən edilmişdir. Həmçinin ən uğursuz ili isə 2008 olmuşdur.

Almajali, Alamro və Al-Soub (2012) 2002-2007 – ci illərdə Amman birjasında mövcud olan 25 sığorta şirkətinin finansal performansına təsir edən faktorları araşdırmağa çalışmışdır. Həyata keçirilən bu araşdırmanın nəticəsində müəyyən olunub ki , sığorta şirkətlərinin likvidliyi , borcları , böyüklüyü ilə ROA arasında pozitiv əlaqə mövcuddur . Lakin bunun əksi olaraq , sığorta şirkətlərinin yaşı ilə ROA arasında əlaqə mövcud olmadığı müəyyən olunub

Pervan vd. (2012) Bosniya və Herseqovinada 2005-2010 illərdə mövcud olan sığorta şirkətlərinin mənfəəti üzərindən araşdırma həyata keçirtmişdir. Bu araşdırmada yaş bazar payı və keçmiş performansın şirkətin mənfəətinə təsir göstərdiyi meydana çıxıb. Həmçinin araşdırmada müəyyən olunub ki, xarici kapitallı şirkətlər yerli şirkətlərə nisbətən daha üstün performansla sahibdir.

Charumathi (2012) Hindistanın sığorta şirkətlərinin performansını ölçmək məqsədilə 23 sığorta şirkətinin mənfəətini analiz etmişdir . Firmadaxili faktorlar olan leverec , likvidlik , şirkətin böyüklüyünün və s mənfəətin üzərində mühüm təsirə malik olduğu sübut olunmuşdur .

Ahmed, Ahmed və Ahmed (2011) Pakistanda mövcud olan 5 sığorta şirkətini araşdırmışdı. Dövr olaraq isə , 2001- 2007 – ci illər nəzərdə tutulmuşdur. Sığorta şirkətlərinin yaşı , böyüklüyü , likvidliyi , mənfəət və risk dərəcəsinin kapital ölçüsü ilə arasındakı əlaqə öyrənilməyə çalışmışdır. Araşdırmanın nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki , sığorta şirkətlərinin böyüklüyü , yaşı , likvidliyi ,

mənfəəti və risk dərəcəsi kapitalın ölçüsü üzərində həqiqətən də müəyyən dərəcədə təsirə malikdir. Əsas vəsaitlər və kapital arasında isə təsir nəmüəyyən olunmamışdır. Ayrıca sığorta şirkətlərinin yaşı, likvidliyi və mənfəətinin artması levereci azaldır. Risk dərəcəsinin artması isə levereci artırır.

Kozak (2011) Polşada sığorta üzrə fəaliyyət göstərən 25 şirkət arasında tətqiqat aparmışdır. Burada həmin şirkətlərin Avropa maliyyə sisteminə inteqrasiya dönməndə mənfəətində olan dəyişikliklər də araşdırılmışdır. Nəticədə sübut olunub ki, Polşada fəaliyyətdə olan həmin şirkətlər Avropa maliyyə sistemində mühüm əhəmiyyətə sahibdir. Sığorta haqlarında baş verən artım mənfəətə də təsir edərək onu da artırmışdır, eyni zamanda, şirkətlərin həyat keçirdiyi investisiyalar mənfəəti azaltmışdır.

Curak vd. (2011) tərəfindən Xorvatiya sığorta şirkətlərinin 2004 – 2009 – cu illərə aid olan fəaliyyət performansını tədqiq olunub. Araşdırmada Panel Data Analizindən istifadə olundu. Nəticədə firmadaxili faktor olan şirkət böyüklüyünün və makro iqtisadi göstərici olan inflyasiyanın mənfəətə və şirkətin performansına mühüm təsiri olduğu aşkar olunmuşdur.

Najjar və Petrov (2011) 2005-2009 illərində Bəhreyn sığorta sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin kapital ölçüsü ilə firmadaxili faktorların arasında nə kimi əlaqə olduğunu müəyyən etməyə çalışmışdır. Nəticədə isə sığorta şirkətlərinin leverec əmsalı ilə əsas vəsaitlərin və toplam aktivlərin arasında pozitiv əlaqə olduğu müəyyən olunub.

Khatab (2011) Karachi (Pakistan) fond birjasında qeydiyyatda olan 20 şirkətin ROA və ROE səmərəliliyini Tobin Q ilə analiz etmişdir. Burada hədəflənən araşdırma periodu 2005-2009 –cu illəri əhatə edib. Analizdə bir çox reqressiya modeli tətbiq olunmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində, firmanın performansını ilə firmanın böyüklüyünün arasında müsbət əlaqə olduğu təsbit edildi.

Peker və Baki (2011) İlk olaraq sığorta şirkətlərin ümumi quruluşunu analiz etmişdir. Daha sonra bunlardan 3 sığorta şirkətinin performansını araşdırmışdır.

Çalışmada həmin şirkətlərin likvidlik, mənfəət və ya zərər, nisbətlər analizini bu şirkətlərin performansına görə sıralamışdır. Likvidlik göstəricisi performans arasında müsbət asılılıq mövcuddur. Bu araşdırmada GİA modelindən istifadə olunmuşdur.

Hassan (2011) Nigeriyada 32 sığorta şirkətinin 2001-2010 illərinə aid olan performansını analiz etmişdir. O, kapitalın ölçüsünü müəyyən edən faktorları araşdırmışdır. Çalışmasının nəticəsində sığorta şirkətlərinin böyüklüyü, yaşı və mənfəəti azaldıqca onun leverec əmsalının artmasını müşahidə etmişdir. Bundan başqa sığorta şirkətlərində əsas vəsaitlər ilə leverec əmsalı arasında müsbət əlaqə müəyyən olunub.

Malik (2011) Pakistanda fəaliyyət göstərən 34 sığorta şirkətinin mənfəəti üzərindən çalışma həyata keçirtmişdir. Araşdırma illərinə gəldikdə isə, burada seçilən araşdırma illəri 2005 – 2009 arasında müəyyən olunmuşdur. Burada ROA ilə şirkətin yaşı, böyüklüyü, kapitalı, levereci arasındakı əlaqə müəyyən olunmağa çalışılıb. Analizin nəticəsində isə, sığorta şirkətlərinin toplam aktivlərinin və kapitalının artması mənfəətə müsbət təsir göstərdiyi müəyyən olunub. Bunun əksi olaraq, yaşının leverec əmsalının artması mənfəətə mənfi təsir göstərdiyi meydana çıxmışdır.

Wang və Chang (2010) Tayvan sığorta şirkətlərinin fəaliyyətini araşdırmışdı. Burada bazar payı ilə performans arasında müəyyən əlaqənin olduğu meydana çıxdı. O, belə nəticəyə gəlmişdir ki, bazar payı daha yüksək olan şirkətlər öz performanslarında daha fəaldır.

Salimi Altan (2010) Türkiyədə qeyri-həyat sahəsinin sığorta şirkətlərdən 25 –i nin 2005, 2006 və 2007 –ci illərə aid olan fəaliyyətlərini analiz etmişdir. Analizdə VZA metodundan istifadə olunmuşdur

Ahmed, Ahmed və Usman (2010) Pakistandakı sığorta şirkətlərinin performansını araşdırmışdır. Araşdırma periodu kimi 2001-2007 illər hədəflənib.

Burada əldə edilən nəticəyə görə sığorta şirkətlərinin sığorta haqları , likvidlik və yaş ilə ROA arasında əlaqə müəyyən edilməmişdir.

Chen, Chen, Liao və Chen (2009) Tayvanda fəaliyyət göstərən 13 sığorta şirkətinin kapital ölçüsünün və riskin mənfəətə necə təsiri olduğu üzərindən çalışma həyata keçirtmişdir. Burada araşdırma period olaraq 1993- 2003 illəri seçilmişdir. Nəticədə bu illərdə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətinin kapital ölçüsü və risk arasında neqativ əlaqə olduğunu müəyyən edib. Ayrıca sığorta şirkətlərində riskin artması mənfəəti də azaldırmış.

Al-Shami (2008) BƏƏ də 2004-2007 illərində mövcud sığorta şirkətlərinin mənfəətini araşdırmışdır. Analiz nəticəsində sığorta şirkətlərinin yaşı ilə ROA arasında statistik olaraq bir əlaqə olmadığını sübuta yetirmişdir. anlamlı olmayan sonuçlar elde etmiştir. Ayrıca ROA ilə toplam aktivlər və kapitalın ölçüsü arasında pozitiv bir əlaqənin olmasını ortaya qoymuşdur.

Akintoye və Adidu (2008) Nigeriyada 1970-1998 illərini əhatə edən bir araşdırma aparmışdır. Sığorta şirkətlərinin kapitalının ölçüsü və mənfəəti ilə investisiya qərarları arasında olan əlaqəni müəyyən etməyə çalışmışdır. Sığorta şirkətlərinin mənfəətin və sığorta haqlarından olan artım investisiya qərarlarına müsbət təsir göstərmişdir.

Hrechaniuk vd. (2007) Avropa Şurasına uzun müddət üzv olan , yeni üzv olan və ümumiyyətlə üzv olmayan ölkələrin sıra ilə hərəsindən bir ölkə götürməklə müxtəlif vaxtlarda onların sığorta şirkətlərinin maliyyə performansını araşdırmağa çalışmışdır.

Iswatia və Anshoria (2007) Cakarta fond bazarında sığorta şirkətlərinin performansına intellektual kapitalın təsirini araşdırmağa çalışmışdır .

Menike (2006) makroiqtisadi göstəricilərin Şri Lankanın fond bazarına necə təsir etdiyini öyrənməyə çalışmışdır

Hansen və Moven (2005) sığorta şirkətlərində nəgd vəsaitlərin idarə olunması prinsiplərini analiz etmiş və makroiqtisad göstəricilərin təsirini göstərməyə çalışmışdır.

Shiu (2004) tərəfindən İngiltərədə 1986 – 1999 –cu illərdə sığortanın sektorunu araşdırılmışdır. Onların performansını 3 fərqli dəyişkən ilə analiz edilmişdir . Nəticədə isə likvidliyin inflyasiyanın və faiz dərəcəsinin şirkətin performansına müəyyən dərəcədə təsir etdiyi müəyyən olunub .

Adams və Buckle (2003) Bermudun sığorta şirkətlərinin 1993 – 1997 - ci ilə aid olan performansını Panel Data Analizi ilə tədqiq edib .Şirkətin böyüklüyü , leverec həddi , likvidlik , şirkətin növü kimi göstəricilər bu araşdırmada müstəqil dəyişən olaraq iştirak etmişdir .Gözləntilərin tamamilə əksinə olaraq, şirkət böyüklüyü ilə performansın arasında asılılığın olmadığı ortaya çıxmışdır .

Agiobenebo və Ezirim (2002) Nigeriyadakı sığorta şirkətlərinin kapital strukturunun rentabelliyyə təsirini araşdırdı. Araşdırmalarının nəticəsində sığorta şirkətlərinin sığorta haqları ilə mənfəəti arasında pozitiv əlaqələndiyini müəyyən etmişdi

Dr. Amal Yassin Almajali, Sameer Ahmed Alamro, Yahya Zakarea Al-Soub (2002) Amman fond bazarında siyahıya alınmış İordaniya sığorta şirkətlərinin maliyyə göstəricisinə təsir edən amilləri müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutmuşdur

Havnes və Senneses (2001) sığorta şirkətlərinin maliyyə durumları, gəlirlilik analizini ehtiva edən bir sıra araşdırmalar aparmışdır.

Berger (1995) əməliyyat əmsalları üzrə hesablamalar aparmış və makroiqtisadi göstəricilərin qərar alma mexanizmasında, sərmayə strukturunun dəyişməsinə təsirini göstərmişdir.

1.3 Azərbaycanada mövcud sığorta sektorunun yaranması və inkişafı tarixi

Sığorta maliyyə sisteminin tərkib hissəsilə yanaşı iqtisadi qərarlarda risk faktorunu azaltmağa imkan verən əsas hərəkətverici qüvvədir. Azərbaycanada sığorta sisteminin inkişafı 19-cu əsrdə meydana gəlməyə başlamışdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitinə keçid dövründə sığortaçılıq sektoru da inkişaf etmişdir. Bu inkişaf isə öz növbəsində daha böyük sığorta şirkətlərinin də yaranmasına səbəb olmuşdur.

Hal-hazırdakı şəraitdə sığorta sektoru və onun məhsulları digər iqtisadi sektorların davamlı inkişafına səbəb olan əsas hərəkətverici qüvvə hesab olunur. Risklərin idarəedilməsi birbaşa sığorta ilə əlaqədar olmaqla yanaşı investisiyanın miqdarına da müsbət təsir göstərir. Sığorta sisteminin inkişafı və analizi, iqtisadiyyatını şaxələndirməyə çalışan Azərbaycan üçün çox vacibdir.

Azərbaycanda sığorta sektorunun inkişafı tarixini aşağıdakı kimi **3** mərhələ ilə qruplaşdırmaq mümkündür: (Shamshad Alizade.,2015:32).

- ✓ *1917-ci ilin oktyabr ayına qədər olan mərhələ*
- ✓ *1917-1990-cı illəri əhatə edən mərhələ*
- ✓ *1990-cı ildən etibarən müasir dövrə qədər mövcud olan mərhələ*

1.3.1 Birinci mərhələ

1-ci mərhələdə sığorta sektorunun inkişaf etməsi kapitalist münasibətlərinin yaranması, neft istehsalında baş verən artım və sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədardır. 19-cu əsrin axırlarında xarici investisiyanın miqdarı Azərbaycanın neft sektorunda artmağa başlamışdır. Bu inkişaf isə öz növbəsində sığorta sisteminin tərəqqisinə və inkişafına səbəb oldu. (Osman Nuri Aras, 2003:6-8)

Qeyd edilən periodda *sənayenin sığortası*, *yanğın sığortası* və *şəxsi əmlakların sığortası* geniş yayılmışdır. Ticarətin artması və neft istehsalının kəskin artması, bir sıra xarici sığorta şirkətlərinin filiallarının Azərbaycanada fəaliyyət göstərməsinə maraq yaratmışdır.

Rusiya imperiyasının tərkibində olan ölkəmizdə bir çox dövlətlərin o cümlədən, İngiltərənin, Rusiyanın, Almaniyanın və s. sığorta cəmiyyətləri mövcud idi.

1910-cu ilə qədər sığorta sektoru inkişaf etmiş ən əsas sahələrdən biri hesab olunurdu. Bu dövrdə Azərbaycanda 18 sığorta cəmiyyəti olmuşdur. Tarixi mənbələrə görə bu şirkətlərdən ən böyüyü Xəzər dənizində ticarət gəmilərinin sığortalanması ilə məşğul olan Rus sığorta cəmiyyəti olmuşdur. http://www.azerbaijans.com/content_739_en.html

1912-ci ildə Azərbaycanda 30 sığorta cəmiyyəti və xarici şirkətlərin filialları fəaliyyət göstərmişdir. Sığorta bazarına əsasən rus şirkətləri başçılıq etsə də, bu dövrdə alman və ingilis sığorta cəmiyyətlərinin də sayı artmağa başlamışdı. Adıçəkilən dövrdə sığorta sisteminin formalaşmasında *Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev* və başqalarının rolu böyük olmuşdur. (Bəybala Xankişiyev .,2004).

1.3.2 İkinci mərhələ

Sığorta sisteminin inkişafının ikinci mərhələsi, 1917-1990-cı illər arası dövrü əhatə edir.

Bu dövrdə sosialist dövlət quruluşunun əsas prinsiplərinə görə, sığorta mərkəzi hakimiyyət tərəfində təşkil edilməli idi. Bu səbəbdən qeyd edilən dövrdə sığorta sisteminin təşkili birbaşa SSRİ hakimiyyəti ilə bağlı olmuşdur. SSRİ Dövlət sığortasının Baş İdarəsiylə yanaşı SSRİ İnqosstraxın Bakı şöbəsi, Azərbaycanda sığorta sektorunun inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdılar. (Osman Nuri Aras, 2003:9)

Qeyd edilən qurumların fəaliyyətinə baxmayaraq, əhaliyə təklif edilən sığorta məhsullarının sayında bu dövrdə kəskin azalma müşahidə edilmişdir. Bu azalmanın başlıca səbəbi isə 1-ci mərhələdə mövcud olan özəl sığorta cəmiyyətlərinin SSRİ hakimiyyəti tərəfindən təşkil edilən dövlət sığortası ilə əvəz olunması olmuşdur.

Bilindiyi kimi rəqabət sistemin və sektorun inkişafının əsas təkanverici amilidir. Özəl sektorun olmamağı və rəqabətin azlığı, sığorta sisteminin ölkədə inkişaf etməməsinə səbəb olan başlıca səbəb olmuşdur.

1923-cü ildən sığorta sektoruna dövlət sığorta heyəti başçılıq edirdi. Bu dövrdən **1980-ci illərin axırınadək** bu sahədə olan inhisarçı qurumlar SSRİ-nin sığorta təşkilatının Bakıda yerləşən şöbəsi və ölkəmizin Dövlət Sığorta Şirkəti idi. 1988-ci ildə qəbul edilən “SSRİ-də Kooperasiya haqqında” qanuna görə kooperativlərə sığorta cəmiyyətləri yaratmağa və onun fəaliyyət növünü müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Bu qanundan sonra ölkəmizdə kommersiya sığortası təşkilatları və səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması başlanılmışdır. (Ahmet Yesevi, 2007:6)

1.3.3 Üçüncü mərhələ

Üçüncü dövr 1990-cı ildən indiyə olan dövrü özündə əhatə edir. Ölkəmizdə sığorta sistemi artıq 1990-ci ildən müstəqil şəkildə inkişafa başladı. *Dövlət Sığorta Nəzarəti* bu dövrdə yaradıldı.

Ölkəmizdə sığorta sektorunun inkişafının daha da tənzimlənməsi, sığortaçıların və dövlətin maraqlarının müdafiə edilməsi, metodik idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsi, müvafiq hüquqi sənədlərin hazırlanmasının həyata keçirilməsi və s. bu şirkətin əsas vəzifəsi idi. Artıq 1991-ci ildən qanunvericilikdə təkmilləşdirilmə ilə bağlı **20-yə yaxın** qanun və normativ hüquqi aktın qəbul olunması baş vermişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq milli sığorta bazarının formalaşması prosesi 1992-ci ildə başlamışdır. Milli Məclis tərəfindən **1993-cü ildə** “Sığorta haqqında” Qanun qəbul edildi. Bu qanun və qəbul edilmiş digər normativ aktlar, sığorta sektorunun inkişafına və maliyyə sabitliyinin təkmilləşdirilərək möhkəmləndirilməsinə daha da təkan verərək şərait yaratdı.

Bundan əlavə **1996-ci ildə** sığorta sektorunda “*Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında*” və “*Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında*” qanunları qəbul edilmişdir.(“Sığorta fəaliyyəti haqqında”Qanun)

Bu dövrdə ilkin olaraq ölkədə 62 *sığorta təşkilat* fəaliyyət göstərrib.Lakin sonradan hesab olunan əhəmiyyətli sayda bir çox sığorta şirkəti bazarda mövcud olan rəqabət və sığorta olunanların etimadını qazana bilmədiyindən fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur olmuşdurlar.

2002-ci il Azərbaycanda 38 sığorta şirkəti var idi.**2006-cı ilin** əvvəlində isə artıq sığorta bazarında 29 təşkilat fəaliyyət göstərrib.Şirkətlərdən 22-si *özəl*, 6-sı *isə qarışıq tipli* mülkiyyət sahib olan sığorta şirkətləri idi.(Statistika Komitəsi,2003-2007)

Daha sonra hökumət yeni bir sığorta sektoru qanununun qəbul edilməsindən başlayaraq,sığortanın inkişafına diqqətə layiq səylər göstərmişdir.*Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Sığorta Nəzarəti Agentliyi* də bu bu dövrdə yaradılmışdır.

Bu qurumun yaradılmasından sonra sığorta sektorunda həm tənzimləmə həm də nəzarət gücləndirildi.Sığorta sektorunun tənzimlənməsinin ilk addımlarından biri tələblərə cavab verməyən müəssisələrin lisenziyalarını ləğv etmək olmuşdur.

Qanuna **2009-cu ildə** əsaslı dəyişiklik edilməklə sığorta sektoru *həyat,qeyri-həyat* profillərinə ayrılmışdır.

Sığorta şirkətlərinin gəlirlərində və fəaliyyətində **2008-ci ildən 2015-ci ilə** kəskin şəkildə *artım* müşahidə edilmişdir. Bu inkişafın əsas təkanverici amili ölkə iqtisadiyyatının və biznes mühitinin sürətli inkişafı olmuşdur.(Statistika Komitəsi,2009-2016)

Lakin bu sürətli artım **2015-ci ilə** qədər davam etmiş,həm il sektorda kəskin azalma ilə əvəz olunmuşdur.Neftin qiymətlərində kəskin azalma, Azərbaycanda sığorta bazarı ilə yanaşı bütün sektorlara ciddi təsir göstərmişdir.

Milli valyutanın devalivasiyası sığorta şirkətlərinin gəlirlərini kəskin şəkildə aşağı salmışdır.Bu azalma da bir sıra sığorta şirkətlərinin bazarı tərk etməsi ilə nəticələnmişdir.

Statistikaya əsasən **2016-ci ildə** artıq sığorta haqqları **ümumi daxili məhsulun** yalnız 0.8% ni təşkil etmişdir.Sığorta bazarının payı çox kiçik olmuşdur.Yəni,bu bazarın potensialının tam gücü ilə işləməsi demək deyildir.Artıq ötən ildə həm sığorta şirkətləri həm də sinifləri üzərindən hesablanan sığorta haqlarında və ödənişlərdə artım müşahidə olunub.

II Fəsil. MAKROİQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏRİN SİĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

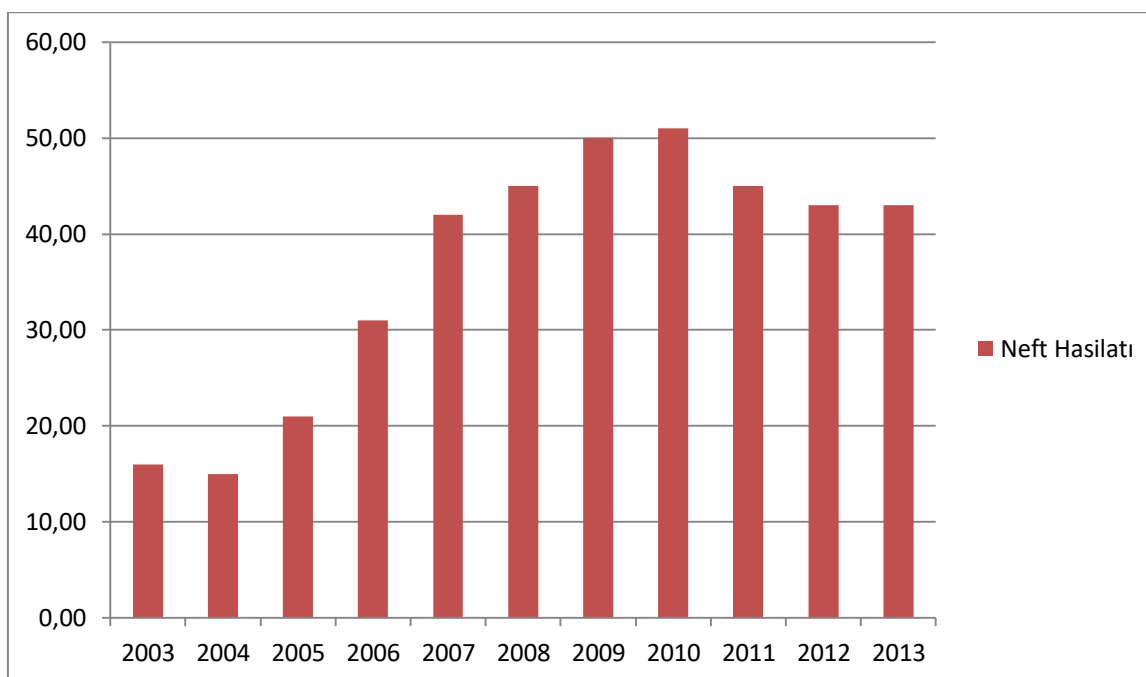
2.1 Azərbaycanı iqtisadi göstəricilərin təhlili

Azərbaycan 1991-ci ildə ölkənin müstəqilliyinin elanından bu günə qədər mühüm iqtisadi dəyişikliklərə və inkişafa məruz qalmışdır. Sovet İttifaqının dağılımından sonra Azərbaycanın diversifikasiyalı iqtisadiyyatı çökmüşdür və 1995-ci ilə qədər **ümumi daxili məhsul (ÜDM)** 1989-cu ildə müşahidə edilən ÜDM-nin yalnız 37%-ni təşkil etmişdir.

Lakin 2001-ci ildəki 49%-lik yoxsulluq səviyyəsinə baxmayaraq, Azərbaycanın adambaşına düşən **ümumi milli məhsulu (ÜMM)** 7,350 dollar (2013) və adambaşına düşən ÜDM isə 7,912,5 dollar olmuşdur. Yoxsulluq səviyyəsində isə 5%-ə qədər eniş baş vermişdir. (Dövlət Statistika Komitəsi, 2002)

Sürətli iqtisadi inkişaf, əsasən karbohidrogen ehtiyatlarının istismarı sayəsində mümkün olmuşdur. (xarici neft şirkətləri ilə məhsul mübadiləsi müqavilələri və xarici sərmayələrlə)

Qrafik 1: Neft Hasilatının illərə görə qrafik analizi. (min ton)

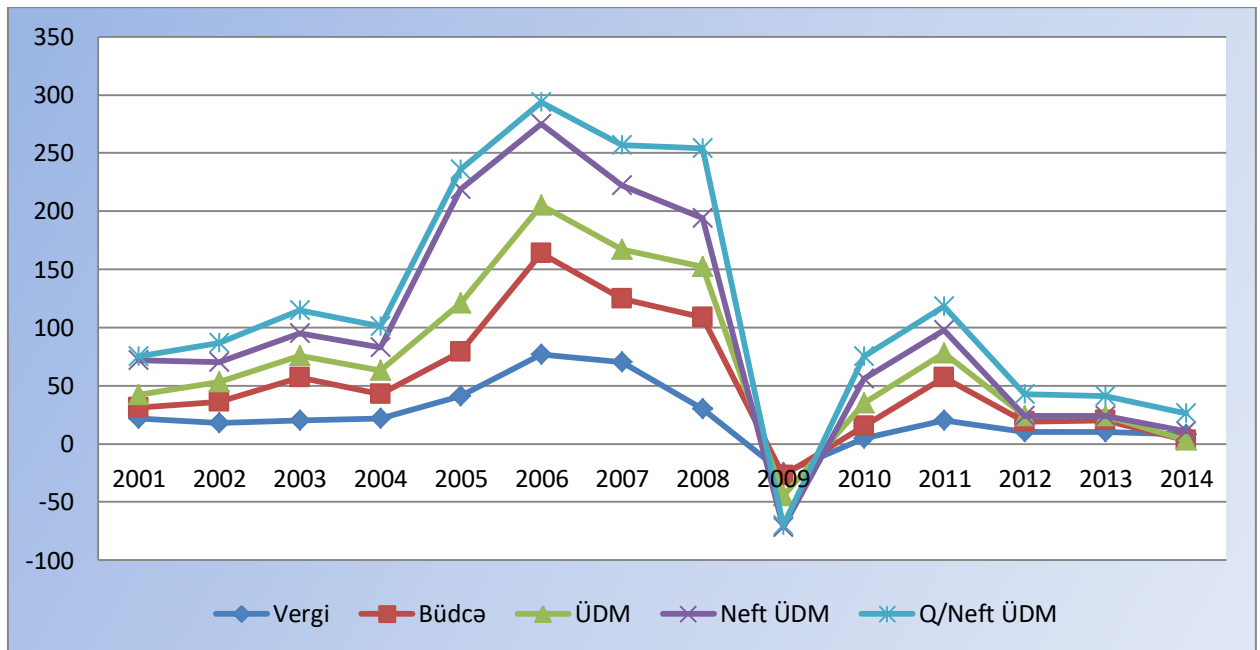


Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi və SOCAR.

Kabrohidrogen ehtiyatlarının istismari ildən ilə əhəmiyyətli dərəcədə artsa da real ümumi daxili məhsulda artım **2006-cı ildən** sonra *aşağı düşməyə* başlamışdır. **2011-ci və 2012-ci illərdə** bu kəskin azalmanın əsas səbəbi *dünya bazarlarında neft qiymətlərini aşağı düşməsi* olmuşdur. **2013-cü ildə** neft qiymətlərindəki artımdan sonra isə, real ÜDM-də artım müşahidə edilməyə başlandı.(Qrafik 1)

Bu azalma onu göstərdi ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı bir qədər də neft sektorundan və gəlirlərindən asılıdır. Neft bazarındakı bir şok ölkə iqtisadiyyatını və ÜDM-nin artımını azalda və ya artırır. Bu amil də ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinin vacibliyini bir daha göstərir.

Qrafik 2: Vergi, Büdcə və ÜDM öncəki ilə görə nominal artımı, 2000-2014-cü illər.



Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi və Mərkəzi Bank Statistik Bülletenləri

Ümumi daxil məhsulun qiymətində də **neft sektorundan** əldə edilən gəlirlər və ixrac edilən məhsulların əhəmiyyəti çox böyük olmuşdur. Belə ki vergi, büdcə və ÜDM neft sektorundan əldə edilən gəlirlərlə düz mütənasibdir.

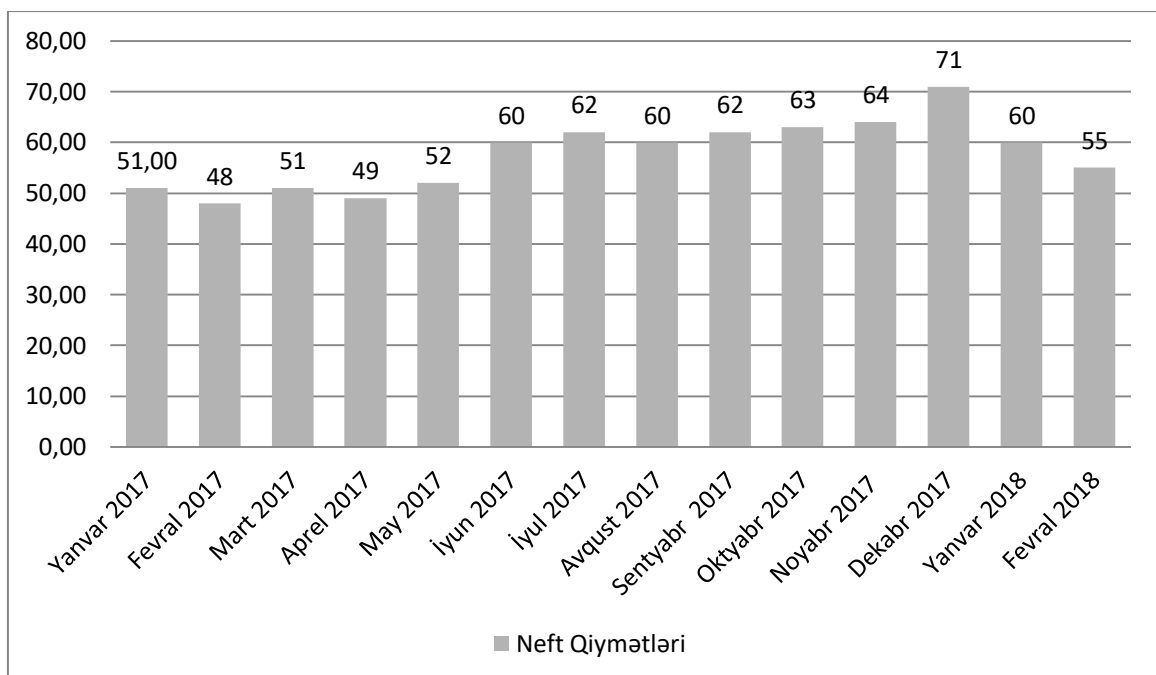
“Ümumi daxili məhsulda vergidən əldə olunan gəlirlərinin payı son dövrlər ərzində artaraq 12-14% təşkil etmişdir. İEÖ-lərdə xüsusilə də İqtisadi Əməkdaşlıq

və İnkişaf Təşkilatına üzv olan ölkələrində bu indikator 20-50% aralığını təşkil etməklə, ortalama 34%-dir. Eyni zamanda 2000-ci ilin üdm 4718,1 mln. manat, dövlətin büdcə gəlirləri 714,6 mln. manat olmaqla, ümumi daxili məhsuldakı mövcud payı 15.15% (1/6) olan büdcə gəlirləri, son zamanlarda artaraq, 2014-cü ildə ümumi daxili məhsulun 1/3-i (31,2 %) qədərini təşkil etmişdir". (Elvin Əlirzayev, 2015)

Azərbaycan müstəqilliyi qazanan zamandan bəri çoxillik inkişafından sonra **2016-cı ildə** ÜDM-də 3,1% azalma ilə müşahidə edilən tənəzzüllü bir il yaşadı. Bu iqtisadi yavaşlamanın ən əsas səbəbi isə 2014-cü ilin üçüncü rübündən etibarən neftin qiymətinin kəskin azalmasıdır ki, bu da bütövlükdə iqtisadi və sosial vəziyyətin pisləşməsi nəticəsində ciddi şəkildə domino effektinə gətirib çıxarmışdı. (Dövlət Statistika Komitəsi, 2016)

2015-2016-cı illərdə kəskin azalmadan sonra, 2017-ci ildə Azərbaycanın ümumi daxili məhsulunda 0,1% artım baş verməklə 2018-ci ildə də neftin qiymətinin artması səbəbindən artışı müşahidə edilmişdir.

Qrafik 3: Neft Qiymətləri. 2017-2018.



Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı. Statistik Bulletin (2018)

Azərbaycanda neftin qiymətinin aylıq səviyyəsini əks etdirən qrafik yuxarıda verilmişdir. Diaqramdan görə bilərik ki, 2017-ci ildə neft qiymətində artıma doğru dəyişilmə baş verir. Neftin qiyməti artdıqca Azərbaycan ümumi daxili məhsulu da artır. 2017-ci il sonuna qədər ÜDM-də müsbət tendensiyanın şahidi oluruq. Bundan əlavə, 2018-ci ilin əvvəllərində neft qiymətlərində artım olsa da ÜDM-də azalma müşahidə edilmişdir. (Qrafik 3)

Əgər biz ÜDM ilə neftin qiymətinin əlaqəsini təhlil etsək, neft qiymətindəki son dəyişikliklər fonunda Azərbaycanın ÜDM-in artımı ilə neftin qiyməti arasındakı əlaqəni aydın görə bilərik. Lakin bu göstəricilərin yan təsirləri daha da arta bilər, çünki qeyri-neft sektorunun neft sektoruna olan asılılığı, Azərbaycan üçün iqtisadiyyat üçün domino effekti yaradır. Əgər neftin qiyməti dalğalansa, Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə edilən artım azalma ilə əvəzlənir.

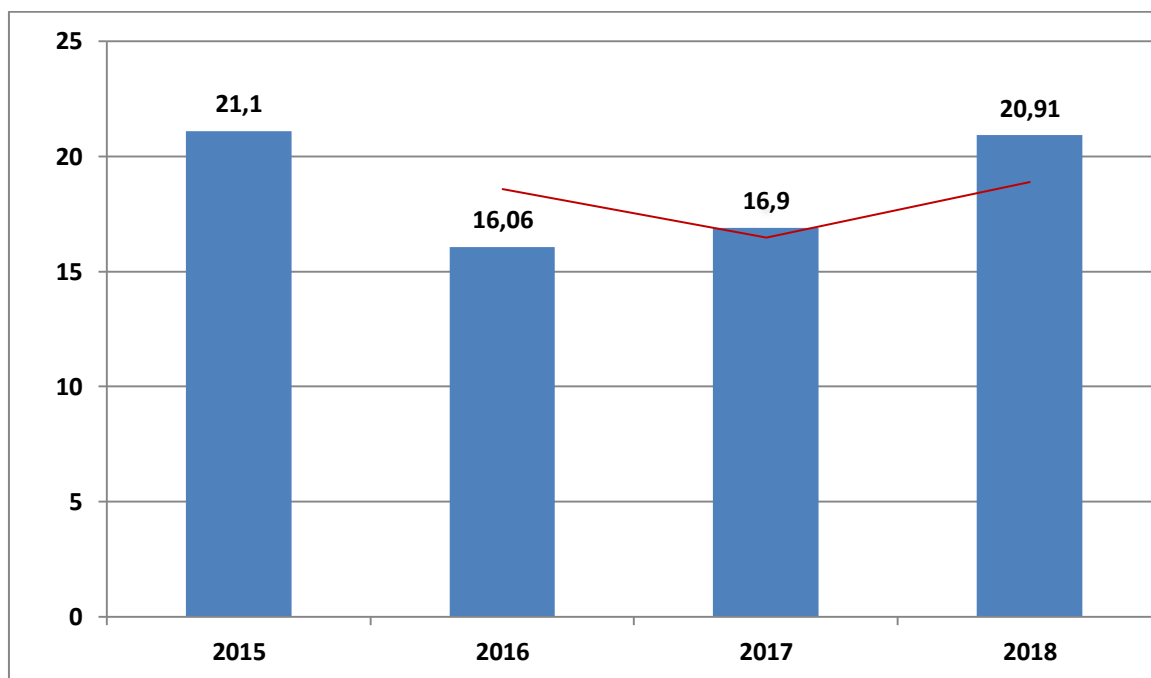
2016-cı ilin sonundan **2018-ci ilin** sonuna qədər dünyada neftin qiymətləri yenidən qalxmağa başlamaqla 2018-ci ilin axırlarında isə 80 ABŞ dollarına çatdı. Neftin qiymətinin 70-80 dollara yaxın artmağı, 2018-ci ilin sonuna qədər Azərbaycan iqtisadiyyatını yaxşılaşdırmağa və ehtiyatları bərpa etməyə imkan verdi. (Dünya bankı, 2018)

60-80 dollar arasında dəyişən neftin orta qiyməti, ölkə iqtisadiyyatını neft gəlirlərinin artması ilə balanslaşdırma imkanı yaratdı. Bu artım səbəbiylə 2018-ci ildə dövlət büdcəsinin xərclərində baş verən xeyli artım müşahidə edildi.

2018-ci ilin birinci rübünə qədər neftin qiyməti 67 ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da keçən ilin eyni dövrünün göstəricilərinə nisbətən 29% daha çoxdur. (Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi, 2018)

Lakin neftin qiyməti daha da artacaqsa, konsolidasiya edilmiş xərclər də yaxşılaşa bilər.

Qrafik 4: Dövlət Büdcəsi xərcləri. 2015-2018



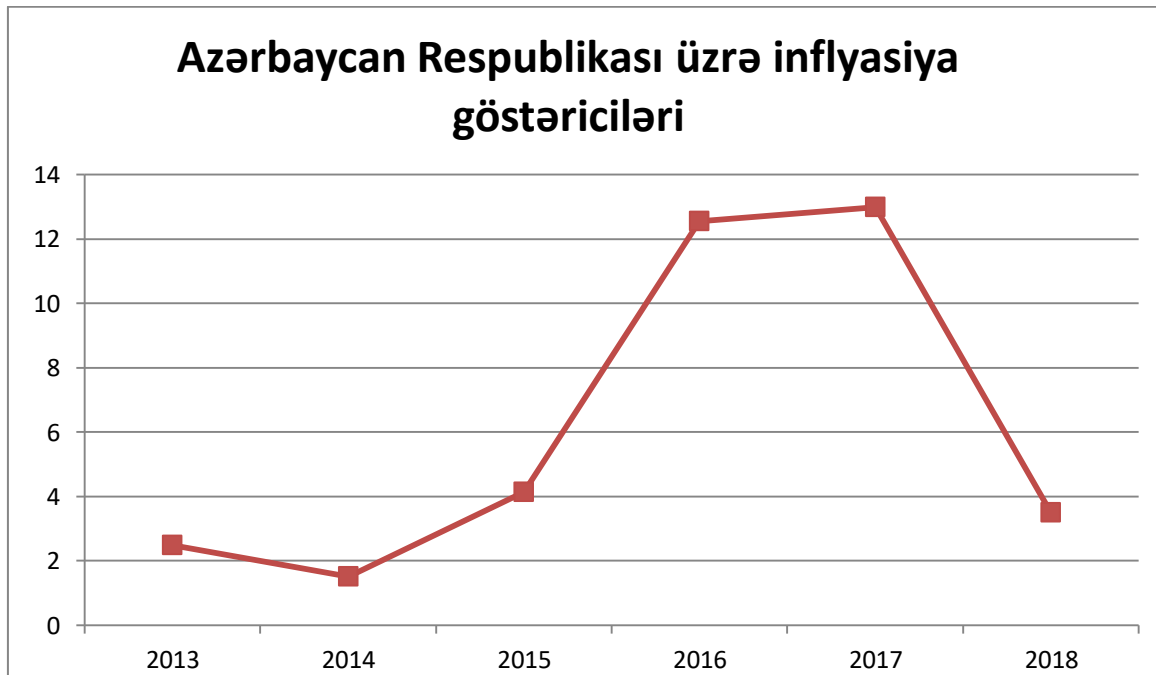
Mənbə: Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi (2018).

2015-ci ildən 2018-ci ilədək **Dövlət büdcəsi** xərclərində **U**-şəklində bir forma alınmışdır. Azərbaycan hökuməti büdcəni müəyyən edərkən əvvəlcədən növbəti ilin gözləntilərinə əsasən qərar verir. (Qrafik 4)

Hökumət xərclərinin 2018-ci ilə qədər proqnozlaşdırılan miqdarı 20,91 milyard dollar olmuşdur. Hökumət xərclərinin səviyyəsində baş verən bu artım 2018-ci ildə iqtisadi inkişaf üçün potensial bir göstərici sayılır. 2018-ci il üçün xərclərin strukturu bu pul vəsaitinin hansı sahələrə yönləndirdiyini göstərir. (Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi, 2018)

Bununla yanaşı ARDNF **2018-ci ildə** dövlət büdcəsinə 9,2 milyard manat köçürməyi nəzərdə tutmuşdur. Bu 2017-ci il dövlət büdcəsindən fərqlənməklə **3,12 milyard manat** və ya **51,1 faiz** daha çoxdur.

Qrafik 5: İnflyasiya.2013-2018



Mənbə: The statistics portal (2018).

İnflyasiyada 2018-ci ildə azalma meyili davam etmiş, təkrəqəmli səviyyədə sabitləşmişdir. (Mərkəzi bank, 2018)

Statistik məlumatlara əsasən **2018-ci ildə** orta illik inflyasiya həddi **2.3%** təşkil etmişdir. (Dövlət Statistika Komitəsi, 2018)

2019-cu ildə isə Azərbaycan Mərkəzi Bankı inflyasiyanı **4 faiz (+/- 2 faiz)** səviyyəsində saxlamaq niyyətindədir.

2.2 Azərbaycanda sığorta sisteminin və şirkətlərinin təhlili

Azərbaycanda sığorta sistemi əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Çünki bu sistem xidmətin əsas hissəsidir.

Ölkəmizdə sığorta sistemi 2 sahəni - **həyat** və **qeyri-həyat sığortası** sahələrini əhatə edir. Sığortaçılar isə bu sahələrin biriylə yanaşı hər ikisinin üzrərindən də fəaliyyətlərini göstərə bilirlər. ("Sığorta fəaliyyəti haqqında" Qanun)

Həyat sığortası üzərindən bağlanan müqavilənin müddəti başa çatdıqdan dərhal sonra və ya sığorta hadisəsinin həyata keçməsilə, sığorta məbləği sığortaçıya və ya sığortaçının hüquqi varisinə əvvəlcədən müəyyən edilən qayda əsas tutulmaqla və şərtlərlə ödəniləcəkdir. **Qeyri-həyat sığortası** - sığortaçının məsuliyyətinə, həm əmlakına həm də əmlakına aid olan digər risklərin sığorta hadisəsi olduğu dövrdə sığortalanmış zərərin ödənilməsi ilə bağlı sığortalanmasıdır. (Leyla Əliyeva., 2011:22)

Ölkəmizdə də sığorta 2 formada həyata keçirilir:

- ✓ **icbari sığorta**
- ✓ **könüllü sığorta**

Respublikada icbari sığorta 4 növə görə təsnifləşdirilir: ("İcbari sığorta haqqında" Qanun)

- ✓ **İcbari Əmlak**
- ✓ **Avtonəqliyyat vasitələri sahibləri**
- ✓ **Sərnişin sığortası**
- ✓ **Mülki məsuliyyət sığortası.**

İcbari sığortaya əsasən daşınmaz əmlakın ziyanı və zərəri görə mütləq şəkildə icbari sığorta olunması vacibdir. Bu qanuna əsasən binalara, o cümlədən yaşayış binalarına və qeyri-yasayış sahələrinə, həmçinin yaşayış evlərinə, binalara və mənzillərə icbari sığortanın tətbiqi məcburidir.

Motorlu vasitənin sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası global təcrübənin analoqudur. Baş verən hər hansısa avtomobil qəzası zamanı sığorta şirkəti dövlətin müəyyən etdiyi miqdarda dəymiş ziyanı qarşılayır.

Sərnişin daşınması üçün istifadə edilən dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatı eləcə də hava və su nəqliyyatı ilə birbaşa əlaqəsi olan bu növ sığorta, nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsi dövründə qəza halında sərnişinlərin həyat və sağlamlığının birbaşa sığortası ilə bağlıdır.

Əmlak əməliyyatında mülki məsuliyyətin sığortası əmlakın istismarına aid olmaqla hər hansısa dəymiş ziyanın dəyərinin ödənilməsini həyata keçirir.

Sığorta sisteminin **inkisaf mərhələlərində** və **məhsulların analizində** də görüldüyü kimi Azərbaycanda bu bazarın fəaliyyəti qənaətbəxş deyil və ümumi daxili məhsulun çox kiçik bir hissəsini təşkil edir. Bunu sığorta şirkətlərinin topladığı sığorta haqqlarının illər üzrə aşağıdakı analizində də müşahidə edirik.

Azərbaycandakı sığorta şirkətlərinin **2006-2010-cu illərdə** əldə etdikləri *sığorta haqqları və ödənişləri* illər üzrə müqayisəli şəkildə nəzər yetirək.

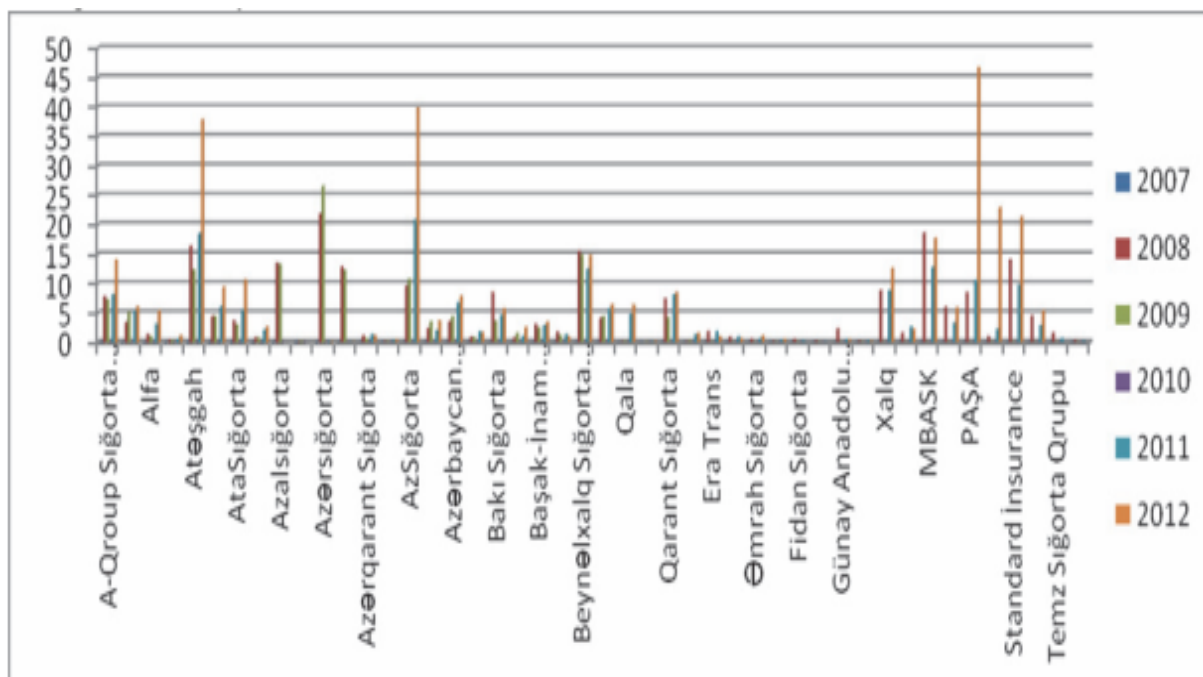
Statistikaya əsasən 2006-2008 və 2009-2010-cu illərdə həm *sığorta ödənişlərində*, həm də *yığılan haqqlarda* əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə edilmişdir. Bu artıma baxmayaraq 2009-cu ildə bütün sığorta məhsullarında azalmaya doğru dəyişim müşahidə olunmuşdur. Beləki 2009-cu ildə sığorta haqqlarının ümumi məbləğində 2008-ci il ilə müqayisədə 9% azalma mövcud olmuşdur. Ancaq bu azalma 2010-cu ildə kəskin artım ilə əvəz olunmuşdur. *Həyat sığortası* yığımlarında artım **2010-cu** ildə çox yüksək olmuşdur. (Dövlət Statistika Komitəsi, 2006-2011)

2010-cu ildə ödənişlərin miqdarına görə ən aparıcı sığorta şirkətləri, *A-Group, Mbask, Beynəlxalq Sığorta Şirkəti, Atəşgah, Standard Insurance, Qarant Sığorta, Pasha Sığorta, Xalq Sığorta və Başak İnəm* olmuşdur.

Ümumilikdə isə **19** sığorta şirkətinin tədiyyə balansı **1 milyon manatdan çox** olmuşdur. Digər **8** sığorta şirkətinin tədiyyə balansı isə **müsbət** olmuşdur. Göstərilən statistikada sığorta bazarının yığımlarında və gəlirlərində bir öncəki illər ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə olunsada, bu bazarın iqtisadiyyatda payı arzu olunan səviyyədə deyil.

2007-ci və 2012-ci illər üzrə *sığorta haqqları* üzrə Azərbaycanda sığorta şirkətlərinin qrafiki aşağıdakı kimidir:

Qrafik 6: 2008-2012-ci illərdə əsas sığorta şirkətlərinin sığorta yığımları.



Mənbə: Maliyyə Nazirliyi (2012)

Azərsığorta Dövlət Ticarət Şirkəti, "Atəşgah Sığorta" ASC, "AzSığorta" ASC, Beynəlxalq Sığorta Şirkəti AXA, AXA MBASK və Standart sığorta şirkətlərinin sığortalanmalarda və sığorta haqlarında payı ən yüksəkdir. 2012-ci ildə ən çox sığorta haqqı Paşa Sığorta ASC, AzSığorta ASC, Ateşgah Sığorta Şirkəti ASC, Standard Insurance ASC-ə ödənilmişdir. 2011 və 2012-ci illərdə digər illər ilə müqayisədə sığorta yığımlarında kəskin artım müşahidə edilmişdir. (Qrafik 6)

Statistikaya əsasən **2013-2017-ci illər** üzrə **sığorta haqlarından daxilolmalar** və **sığorta ödənişləri** aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1: Sığorta haqlarından daxilolmalar (min manatla):

	2013	2014	2015	2016	2017
Könüllü sığorta	263952,7	300012,3	286769,6	333972,2	393690,6
Həyat sığortası	28085,6	80472,4	87385,8	114241,4	179155,3
Qeyri-həyat sığortası	235867,1	219539,9	199383,8	219730,8	214535,3
İcbari sığorta	162878,3	176885,1	194683,0	203589,9	215574,3

Sığorta sinifləri üzrə cəmi	426831,0	476897,4	481452,6	537562,1	609264,9
-----------------------------	----------	----------	----------	----------	----------

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (2018)

Cədvəl 2: Sığorta ödənişləri (min manatla):

	2013	2014	2015	2016	2017
Könüllü sığorta	89515,7	122092,5	129918,2	179804,5	208970,7
Həyat sığortası	2633,3	26373,7	35882,6	89995,1	126351,0
Qeyri-həyat sığortası	86882,4	95718,8	94035,6	89809,4	82619,7
İcbari sığorta	46107,9	49635,8	54145,8	69155,8	67969,1
Sığorta sinifləri üzrə cəmi	135623,6	171728,3	184064,0	248960,3	276939,8

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (2018)

2016-cı ilin yanvar ayından oktyabr ayınadək Azərbaycanın sığorta bazarında artım *10 faizdən* çox artmışdır. 2016-cı ildə icbari sığorta bürosuna üzv olan şirkətlərin sayı *16-ya* bərabərdir. Onlardan 13-ü icbari əmlakın sığortası və 3-ü isə şəxslərin avtomobil sığortası üzrə xidmət göstərmək hüququna malikdir. İstifadə üçün nəzərdə tutulmuş mülki məsuliyyətin icbari sığortasını təmin etmək hüququna isə 12 şirkət malik olmuşdur. 2016-cı ildə Azərbaycanda 25 sığorta və 1 təkrar sığorta şirkəti fəaliyyət göstərmişdi. (İcbari Sığorta Bürosu, 2016)

2017-ci və 2018-ci illərdə ölkədə iqtisadi vəziyyətin və manatın məzənnəsinin sabitləşməsi, sığorta bazarının canlanmasına və təklif edilən xidmətlərinin sayının artmasına səbəb olmuşdur.

Hesabat dövründə sığorta şirkətlərinin ödənişləri 205,9 mln manat, bu da 2017-ci il yanvar-oktyabrından *0,6 faiz çoxdur*. Hesabata əsasən, bazarda olan bütün ödənişlərin 73 %-i (450,8 milyon manat) **könüllü sığortaya**, 27 %-i (166,4 milyon manat) isə **məcburidir**. Ödəmələrin ümumi həcminə gəldikdə isə, **könüllü** sığortanın payı 72,7% (166,4 milyon manat), **icbari** sığortanın payı isə 27,3% (56,2 milyon manat) olub. (Dövlət Statistika Komitəsi, 2017)

01.01.2018-ci il vəziyyətinə *həyat sığortası* üzrə **3**, *qeyri-həyat sığortası* üzrə **20**,*təkrarsığorta* üzrə isə **1** təşkilat fəaliyyət göstərirdi.

Statistikaya əsasən **2012-2017 – ci illərdə** sığortaçıların və hüquqi şəxs sığorta brokerlərinin **aktivləri** aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 3:Sığortaçıların(təkrarsığortaçıların) və hüquqi şəxs sığorta brokerlərinin aktivləri (min manatla):

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Aktivlərin cəmi	609895,7	725539,3	850660,3	1050648,4	1052775,2	1032276,3

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (2018)

Sığortaçıların və hüquqi şəxs sığorta brokerlərinin aktivlərində illər üzrə artım nəzərə çarpmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq,artıq əvvəlki göstəricilərə nisbətən **2018-ci ildə** sığorta sektorunda gözəçarpacaq dərəcədə inkişaf müşahidə olunur. Sığorta şirkətləri və sinifləri üzrə hesablanan sığorta haqları və ödənişlərdə bu inkişaf özünü göstərməkdədir.

2.3. Sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performansının mövcud vəziyyətinin təhlili

Şirkətin müstəqilliyi,fəaliyyət istiqaməti və maliyyə resurslarının vəziyyəti daim mülkiyyətçilər,investorlar,kreditorlar,malsatanlara xüsusi əhəmiyyət daşıyır.Sözsüz ki burada balansın likvidliyinin,aktivlərinin,mənfəətliliyinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı göstəricilərin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin hazırlanması da önəmli hesab olunur. Bir şirkətin keçmiş göstəricilərinə əsasən gələcəyi haqqında proqnozun verilməsi üçün təkcə “balans hesabatı” və ya “mənfəət və ya zərər haqqında haqqında” hesabat kifayət etmir.Düzgün fikir söyləmək üçün ən azından bu hesabatları birlikdə analiz etmək lazımdır.

Maliyyə təhlili sahəsində ən çox istifadə olunan analizlərdən biri **nisbətlər analizidir**. Maliyyə hesabatlarının nisbətlər analizi “balans hesabatı” cədvəli və “MZHH” cədvəlinə əsasən həyata keçirilir. Burada nisbətləri hesablamaqla yanaşı sonda əldə olunan nəticələrə uyğun şərh verilməsi önəmlidir.

Ən çox istifadə olunan nisbətlər aşağıdakılardır:

- ❖ Qısamüddətli likvidliyi ölçmə nisbətləri
- ❖ Fəaliyyət nisbətləri
- ❖ Borclanma nisbətləri
- ❖ Gəlirlilik nisbətləri

Qısamüddətli likvidliyi ölçmə nisbətləri.

Şirkətin qısamüddətli borcunu ödəmək qabiliyyətini göstərən bu nisbətin analizinin nəticəsinin **1-dən böyük** olması müsbət haldır. Çünki cari nisbətin verdiyi nəticə şirkətin cari likvidliyini göstərən faktordur. Əgər analizin nəticəsi 1-dən böyük olarsa bu zaman borcları daha qısa müddətə ödəmək mümkün olacaqdır. Əks halda isə əgər analizin nəticəsi 1-dən kiçik olarsa bu zaman borcların ödənməsi çətinləşir.

Analizin nəticəsi həddindən artıq böyük olması halı da şirkət tərəfindən yaxşı qarşılanmayacaq. Bu əsas vəsaitlərdən yetərli qədər istifadə olunmaması deməkdir.

1) Cari nisbət- Toplam cari aktivlərin toplam qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti

2) Cəldlilik nisbəti- Toplam cari aktivlərdən mal-materialı çıxdıqdan sonrakı məbləğin toplam qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti

Fəaliyyət nisbətləri.

1) Toplam aktivlərin dövriyyə nisbətləri- Satışdan gəlirlərin ortalama toplam aktivlərə nisbəti.

Bu nisbət toplam aktivlərin pula çevrildiyi sürəti və hansı müddətdən bir yeniləndiyini göstərir.

2)Debitorların dövriyyə nisbəti- Satışdan gəlirlərin ortalama debitor borclarına nisbəti.

Bu nisbət borcların hansı müddətdən bir alındığını göstərir. Son nəticə isə 365-in hesablamadan alınan ədədə nisbətidir.

3)Mal-material dövriyyə nisbəti-Satılan malın maya dəyərinin ortalama mal-materiala nisbəti.Mal-materialın neçə gündən bir dövr olunmasını göstərir. Son nəticə isə 365-in hesablamadan alınan ədədə nisbətidir.

Borclanma nisbətləri.

1)Borc nisbəti-Toplam öhdəliklərin toplam aktivlərə nisbəti.Bu nisbət toplam aktivlərin hansı hissəsinin borc üzərində qurulmasını göstərir.

2)Borcun kapitala nisbəti - Toplam öhdəliklərin toplam kapitala nisbəti.

Gəlirlilik nisbətləri.

1)ROA-aktivlər üzərindən geri dönüş nisbəti olub. Xalis geri dönüş-Xalis mənfəətin toplam aktivlərə nisbəti.

2)ROE-Toplam kapital üzərində geri dönüş nisbəti olub.Xalis mənfəətin nizamnamə kapitalına nisbətidir.

Sığorta şirkətlərinin maliyyə hesabatlarına əsasən mühüm hesab olunan **nisbətlər analizi** içərisindən likvidlik nisbəti, aktivlərin idarə olunması nisbəti, borclanma nisbəti və gəlirlilik nisbəti aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 4: Sığorta şirkətlərinin likvidlik nisbəti

Elementlər	2013	2014	2015	2016	2017
Likvidlik nisbəti					
Toplam cari aktivlər/toplam qısamüddətli öhdəliklər	1,03	0,89	1,24	0,81	1,08
(Toplam cari aktivlər-mal-material) /toplam qısamüddətli öhdəliklər	1,52	1,71	1,84	1,74	0,72

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Likvidlik nisbətlərindən qısamüddətli likvidliyi ölçmə nisbəti müəssisənin qısamüddətli borcunun ödəniş qabiliyyətini göstərməklə 1-dən böyük olması müsbət qiymətləndirilir. Hesablamalar nəticəsində bu nisbətin 2014 və 2016-cı illərdə 1-dən kiçik olması müşahidə olundu. Bu nisbət cari likvidliyi göstərən faktor olduğundan şirkətlərin adıçəkilən illər ərzində digər illərə nisbətən borc ödəmə qabiliyyətlərinin aşağı olması meydana çıxdı. Borcların nisbətən sürətlə qaytarılması prosesinin göstəricisi ən çox 2015-ci ildə nəzərə çarpıb.

Cədvəl 5: Sığorta şirkətlərinin fəaliyyət nisbətləri

Fəaliyyət nisbətləri					
Satışdan gəlir/ortalama toplam aktivlər	1,11	1,03	0,90	0,92	0,97
Satışdan gəlir/ortalama debitor borcları	99,49	105,9	90,12	103,10	109,94
Satılan malın maya dəyəri/ortalama mal-material	75,11	98,44	84,48	106,41	110,97

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Fəaliyyət nisbətləri yuxarıda da qeyd olunduğu kimi toplam aktivlərin pula çevrilmə sürətini ölçməklə yanaşı hansı müddətdən bir yeniləndiyinin göstəricisidir. Başqa sözlə bu nisbət şirkətin sahib olduğu və fəaliyyətini həyata keçirməkdə istifadə etdiyi vəsaitlərin nə qədər səmərəli istifadəni göstərir. Aktivlərin dövriyyə sürətini 2013-cü ildə maksimum həddə çatmışdır. 2015-ci ildə isə özünü ən aşağı rəqəmlə göstərib.

Bu göstəricinin yüksək olması şirkətin aktivlərindən səmərəli bir şəkildə istifadə etməsini göstərir. Toplam aktivlərin dövriyyə nisbəti müəssisənin gəlirlərində aktivlərin payının nə qədər olduğu müəyyənləşdirir.

Debitorların dövriyyə nisbətinin yüksək olması o deməkdir ki, şirkət alacaqlarını yaxşı idarəetmə gücünə malikdir. Eyni zamanda bu göstəricinin sürətində artım olan şirkətlər daha az cari nisbətlə də fəaliyyət göstərə bilirlər. Debitorların

dövriyyə sürətinin yüksək olması müddəti bir o qədər azaldır. Göstəricinin ən yüksək həddi 2017-ci ərində müşahidə olunmuşdur.

Mal-materialın neçə gündən bir dövr olunduğunu özündə əks etdirən mal-material dövriyyə nisbəti əmsalının ötən illərə nisbətən daha yüksək olması müsbət hal sayılır. Bu sürət yüksək olarsa şirkət hazır məhsulunu tez pula çevirmə qabiliyyətinə malikdir. Bu zaman mənfəət əldə edə bilir və satışını daha da artırır. Əgər əksinə olarsa, yəni bu göstərici aşağı olarsa bu o deməkdir ki, şirkət hazır məhsulunu tez pula çevirmə qabiliyyətinə malik deyil.

Şirkətin alacaqlarının likvidliyinin yüksək olmağından daha çox həmin şirkətin mal-material ehtiyatının likvidliyinin daha yüksək olmağı məqsədə uyğundur. Əgər mal-material uzun müddət ərində yenilənmirsə bu hal da şirkət tərəfindən müsbət qarşılanmaya bilər. Debitorların dövriyyə nisbəti və mal-materialın dövriyyə nisbəti göstəricilərinin dövr sürəti yüksək olan şirkətlər aşağı likvidliyə malik olurlar. Araşdırma nəticəsində bu əmsalın 2017-ci ildə ən yüksək həddi qeydə alınıb.

Cədvəl 6: Sığorta şirkətlərinin borclanma nisbətləri

Borclanma nisbəti					
Toplam öhdəliklər/toplam aktivlər	0,44	0,45	0,44	0,40	0,41
Toplam öhdəliklər/toplam kapital	0,35	0,37	0,38	0,34	0,35

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Borclanma nisbətləri göstəricisi bu illər ərində ən yüksək 2014-cü ildə müşahidə olunmuşdur. 2013-2017-ci illər ərində bu nisbət üzərindən hesablanmış əmsallarda cüzi fərq qeyd olunub. Burada borc nisbəti şirkətin toplam aktivlərinin hansı hissəsini daha dəqiq desək, neçə faizinin borc üzərində qurulduğunu göstərir.

Şirkətə kredit verənlər bu nisbətin aşağı olmasını ,lakin rəqiblər isə bu nisbətin müəyyən həddə qədər yuxarı olmasını arzu edir.İEOÖ –lər də o cümlədən,ölkəmizdə də bu nisbət təxminən 70% ətrafında olur.

Cədvəl 7: Sığorta şirkətlərinin gəlirlilik nisbətləri

Gəlirlilik nisbəti					
Xalis mənfəət/toplam aktivlər	0,08	0,07	0,13	0,07	0,06
Xalis mənfəət/nizamnamə kapitalı	0,21	0,22	0,36	0,22	0,19

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Gəlirlilik nisbətləri şirkətin fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi müvəffəqiyyəti müəyyən edir.Bu göstəricilər ilə şəriklər və şirkətə şərik olmaq istəyənlər xüsusilə maraqlıdırlar.Gəlirlilik göstəriciləri qiymətləndirilərkən,makroiqtisadi göstərici olan inflyasiya da nəzərdə tutulmalıdır. Gəlirlilik göstəricilərinin yüksək olmağı arzuolunandır.Bu göstəricinin azalması əməliyyat xərcləri ilə də bağlı ola bilər.

Gəlirlilik nisbətləri analizində ROA və ROE göstəricilərində 2015-ci ildə maksimum nəticə müşahidə olunmuşdur.Göstəricilərin ən aşağı həddi isə 2017-ci ildə qeydə alınıb.Bu nisbətlər üzərindən araşdırma aparılaraq əldə olunan xalis mənfəət/toplam aktivlər 2014-cü ildə əvvəlkilə nisbətən cüzi azalmış,eyni ilə 2017-ci ildə də oxşar hadisə müşahidə olunmuşdur. Xalis mənfəət/nizamnamə kapitalı əmsalının göstəricisi 2014 və 2016-cı illərdə 0,22 olmuşdur.Bu əmsal 2014-cü ildə müqayisədə cüzi artmış,lakin 2016-cı ildə bir öncəki ilə nisbətən xeyli azalmışdır.

ROA –aktivlərin gəlirliliyidir.

ROE –kapitalın gəlirliliyidir.

Nisbətlər analizinin nəticəsindən aydın olduğu kimi sığorta şirkətləri 2013-2017-ci illər içərisində **2015-ci ildə** daha yaxşı fəaliyyətdə olmuşdur.Bu ildə borcların nisbətən sürətlə qaytarılması prosesi həyata keçmiş,aktivlərini daha yaxşı

idarəetmə potensialına malik olmuşdur. Şirkətlərin əldə olan aktivləri digər illərə nisbətən daha tez yenilənmişdir.

Məhz həmin ildə şirkətlər alacaqlarını yaxşı idarəetmə gücünə, hazır məhsulunu tez pula çevirmə qabiliyyətinə sahiblik duymuşdur. Buradan 2015-ci ildə şirkətlərin mənfəət əldə etmə gücü yüksəlmiş, satışlarının həcmində isə artım müşahidə edilmişdir.

Əldə olunan nəticələrə əsasən **2016-cı ildə** göstəricilər bir növ ən aşağı həddini nümayiş etdirmişlər. Bu ildə qısamüddətli borcun ödəniş qabiliyyəti minimuma enmişdir. Borcların nisbətən sürətlə qaytarılması prosesi zəifləmişdir. Toplam aktivlərin pula çevrilmə sürətində də zəiflik gözə çarpıb.

Satışdan gəlir/ortalama toplam aktivlər əmsalının digər illərə nisbətən aşağı olması aktivlərdən səmərəli bir şəkildə istifadə etməməsini göstərib. Həmçinin bu il ərzində şirkətlər alacaqlarını yaxşı idarəetmə gücünü itirmişdir.

Lakin, bütün bunlara baxmayaraq 2016-cı ildə borclanma nisbətləri əmsalı ən aşağı formada qeydə alınıb. Bu isə o deməkdir ki, 2016-cı il şirkətlərin toplam aktivlərinin ən az faizinin borc üzərində qurulduğu dövr olmuşdur.

Gəlirlilik göstəricilərində isə 2016-cı ildə azlıq müşahidə olunmağına baxmayaraq bu əmsalların ən aşağı həddi 2017-ci ildə müəyyən olunub. Xalis mənfəət/toplam aktivlər əmsalı üzrə göstərici 0,06 lakin, xalis mənfəət/nizamnamə kapitalı əmsalı üzrə göstərici isə 0,19 olaraq qeyd olunmuşdur. ROA əmsalı aktivlərin səmərəliliyini özündə əks etdirdiyindən, 2017-ci ildə bu səmərəlilik özünün ən aşağı həddində olmuşdur. ROE göstəricisi kapitalın rentabelliyyə birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda kapitalın gəlirliliyi də məhz həmin il ərzində digər illərlə müqayisədə ən aşağı həddini nümayiş etdirmişdir.

2.4. Makroiqtisadi göstəricilərin sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performansına təsirinin qiymətləndirilməsi

2.4.1. Araşdırmanın metod və metodologiyası

Tədqiqatın əsas məqsədi makroiqtisadi göstəricilərin ölkəmizdə olan sığorta müəssisələrinin performansına təsirinin müəyyən olunmasıdır. Analiz iki əsas mərhələdən ibarət olmaqla həyata keçiriləcək.

- ✓ İlk öncə ölkəmizin sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performans analizi həyata keçiriləcəkdir.
- ✓ Növbəti mərhələdə isə makroiqtisadi göstəricilər olan ÜDM və inflyasiyanın bu şirkətlərin performansına təsiri araşdırılacaq.

Performans ölçümü **ROA** (Return On Assets) əmsalı əsasında müəyyən olunacaqdır. Bu əmsal Microsoft Office Excel proqramından istifadə olunmaqla illər üzrə hesablanacaq. *Xalis mənfəətin toplam aktivlərə* nisbəti ilə ölçülən maliyyə performans göstəricisidir.

ROA aktivlərin səmərəliliyini özündə əks etdirməklə başqa sözlə aktivlərin gəlirliliyini müəyyən edən faktordur. O, şirkətin dövriyyədəki vəsaitlərinin gəliri yaratmaqda nə dərəcədə uğurlu istifadə olmasını göstərir. Aktivlərin gəlirliliyi aktivə düşən xalis mənfəəti göstərir.

Azərbaycanın sığorta şirkətlərinin performansını və makroiqtisadi göstəricilər olan ümumi daxili məhsul, inflyasiya arasında əlaqənin mövcudluğu aşağıdakı kimi təsvir edilir:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \varepsilon$$

Y_{it} - asılı dəyişkən olmaqla Azərbaycan sığorta şirkətlərinin performansını özündə əks etdirir. X_1 və X_2 - əsas dəyişkən olmaqla müvafiq olaraq makroiqtisadi göstəricilər olan ÜDM və inflyasiyanı əks etdirir.

Sözügədən göstəricilər arasında əlaqənin müəyyən olunması üçün *Panel Data Analiz*indən istifadə olunacaq. *Analiz Eviews* proqramında həyata keçiriləcək.

Ekonometrik analizlər 2 əsas istiqamətdə araşdırıla bilər. Bunlardan biri **köndələn kəsik**, digəri isə **zaman sıraları** təhlilləridir. Dəyişənlərin dəyərləri müəyyən zaman aralığı üzərindən zaman sıraları təhlilində qiymətləndirilir. Dəyərlər isə müxtəlif dəyişənlər üçün bir-birləri ilə müqayisə olunur. Köndələn kəsik təhlillərində isə müxtəlif dəyişənlərin vahid bir zamanda araşdırılmasına əsaslanır. Fikrimizi ümumiləşdirsək, faktorlar arasındakı əlaqənin müəyyən olunması tək bir ölkə üzərindən həyata keçirilərsə zaman sıraları analizi, fərqli ölkələr arasında həyata keçirilərsə köndələn kəsik analizi tətbiq olunacaqdır.

Zaman sıraları analizi və köndələn kəsik analizi məlumatları birlikdə istifadə olunarsa Panel Data Analizi tətbiq olunacaq. Belə ki, bir neçə il üzrə fərqli ölkələrin faktorları arasında əlaqə ölçülərsə panel məlumatlarından istifadə olunacaq.

Balestra (1992), Nerlove və Balestra (1992), Baltagi (1995) və Gujarati (2003) Panel data üsulunun üstünlükləri barədə fikir irəli sürmüşdülər:

- Panel Data üsulu zaman sıraları analizi və köndələn kəsik analizini özündə birləşdirdiyindən daha çox informasiya və daha çox fərqliliyə malikdir.
- Panel Data üsulu dəyişənlər arasında çoxsəviyyəli əlaqə probleminin nisbətən azalmasına səbəb olur.
- Qısa zaman və ya yetersiz məlumat olduqda da ekonometrik analizin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır.
- Panel Data üsulu fərqli şirkətlər, müəssisələr və ölkələrlə əlaqəli olduğundan burada bir növ müxtəliflik mövcuddur. Bu üsulları fərqliliklər zamanı ehtimal edərək dəyişənlərin analizini həyata keçirtmək qabiliyyətinə malikdir.

<http://debis.deu.edu.tr/userweb//recep.kok/dosyalar/panel2.pdf>

Panel Data Analizi balanslaşdırılmış və balanslaşdırılmamış olmaqla 2 növə ayrılır. Dissertasiya işində isə analiz zamanı aşağıdakı əsas hipotezlər hədəflənməktədir:

- ❖ H1: ÜDM və sığorta şirkətləri arasında pozitiv bir əlaqə mövcuddur.
- ❖ H2: İnflyasiya və sığorta şirkətləri arasında neqativ bir əlaqə mövcuddur.

2.4.2 Dəyişənlər və məlumat bazası

Maliyyə sektorunun mühüm tərkib hissəsi hesab olunan sığorta sahəsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əhəmiyyətli faktor hesab olunur. Sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performans analizi isə hər zaman önəm daşıyan eyni zamanda aktual mövzu olaraq nəzərdə tutulmuşdur.

Məhz bu araşdırmanın əsas məqsədi makroiqtisadi göstəricilərin ölkədəki sığorta müəssisələrinin performansına təsirinin müəyyən olunmasıdır. Bu məqsədlə ilk öncə ölkəmizdəki sığorta müəssisələrinin gəlirlilik və performans analizi həyata keçiriləcəkdir. Növbəti mərhələdə isə makroiqtisadi göstəricilər olan ÜDM və inflyasiyanın bu şirkətlərin performansına təsiri araşdırılacaq.

Elmi ədəbiyyata və beynəlxalq platformalarda bir sıra alimlər mövzunun aktuallığından asılı olaraq bir sıra ölkələrdə bu mövzunu müxtəlif formada və müxtəlif dəyişənlərlə tətbiqini həyata keçiriblər.

Almajali, Alamro və Al-Soub (2012) Amman birjasında mövcud olan 25 sığorta şirkətinin 6 illik maliyyə göstəricilərinə əsasən performansına təsir edən faktorları araşdırmağa çalışmışdır. Tədqiqatda ROA asılı dəyişən rolunu yerinə yetirmişdir. Həyata keçirilən bu araşdırmanın nəticəsində müəyyən olunub ki, sığorta şirkətlərinin likvidliyi, borcları, böyüklüyü ilə ROA arasında pozitiv əlaqə mövcuddur. Lakin, sığorta şirkətlərinin yaşı ilə ROA arasında əlaqə mövcud olmadığı müəyyən olunub.

Tayvanın sığorta sahəsi şirkətlərinin mənfəəti üzərindən araşdırma aparan Lee (2014) qeyri-həyat sığorta şirkətlərini əsas obyekt olaraq hədəfləmişdir. Bu

tədqiqat firmadaxili və makroiqtisadi faktorlar olmaqla 2 fərqli dəyişən üzərindən aparılmışdır. Makroiqtisadi göstəricilər dedikdə ümumi daxili məhsul və inflyasiya əsas dəyişən olaraq qiymətləndirilib. Lee (2014) apardığı bu araşdırmadan ÜDM-in yalnız fəaliyyət nisbətləri üzərində təsiri olduğu nəticəsinə əldə etmişdir.

Kramaric və Galetic (2013) Avstriya, Xorvatiya və Ruminiyada fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin 5 illik maliyyə hesabatları əsasında performans ölçümünü həyata keçirtmişdir. Bu tədqiqat sığorta şirkətlərinin sığorta haqları və mənfəəti üzərindən aparılıb. Nəticədə sığorta haqların da olan artım Xorvatiyadakı şirkətlərin performansına və mənfəətinə mənfi təsir göstərdiyi məlum olub. Lakin Avstriyadakı şirkətlərin performansına və mənfəətinə müsbət təsir göstərib. Ruminiyada isə əldə edilən nəticə bunu göstərir ki, həmin göstəricilərin arasında əlaqə mövcud deyildir.

Ahmed (2011) Pakistandakı sığorta şirkətlərinin 5-i üzərindən 7 illik tədqiqat aparmışdır. Sığorta şirkətlərinin yaşı, böyüklüyü, likvidliyi, mənfəət və risk dərəcəsinin kapital ölçüsü ilə arasındakı əlaqəni öyrənilməyə çalışmışdır. Araşdırmanın nəticəsində sığorta şirkətlərinin böyüklüyü, yaşı, likvidliyi, mənfəəti və risk dərəcəsi kapitalın ölçüsü üzərində həqiqətən də müəyyən dərəcədə təsirə malik olması aydınlaşdırılıb. Əsas vəsaitlər və kapital arasında isə təsir müəyyən olunmamışdır. Bütün bunlara əlavə olaraq sığorta şirkətlərinin yaşı, likvidliyi və mənfəətinin artması levereci azaldır. Risk dərəcəsinin artması isə levereci artırır.

Curak (2011) Xorvatiya sığorta şirkətlərinin 6 illik maliyyə hesabatlarından istifadə etməklə Panel Data Analizi ilə performans ölçümünü həyata keçirtməyə çalışmışdır. Dəyişənlər olaraq makroiqtisadi göstəricilər və firmadaxili faktorlar müəyyən edilmişdir. Nəticədə firmadaxili faktor olan şirkət böyüklüyünün və makro iqtisadi göstərici olan inflyasiyanın mənfəətə və şirkətin performansına mühüm təsiri olduğu aşkar olunmuşdur.

Al-Shami (2008) Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindəki sığorta şirkətlərinin mənfəətini araşdırarkən asılı dəyişkən kimi ROA əmsalının qəbul etmişdir. Tədqiqat dövrü 2004-2007-ci illərə əsaslanaraq şirkətlərin 4illik maliyyə göstəricilərində əsasən həyata keçirilmişdir. Analiz nəticəsində sığorta şirkətlərinin yaşı ilə ROA arasında statistik olaraq bir əlaqə olmadığını sübuta yetirmişdir. Ayrıca ROA ilə toplam aktivlər və kapitalın ölçüsü arasında pozitiv bir əlaqənin olmasını ortaya qoymuşdur.

Daha öncəki araşdırmalara da nəzər saldıqda mövzular üzrə müxtəlif dəyişkənlərin seçildiyi aydın görünür. Tədqiqatını həyata keçirəcəyimiz bu mövzuda isə asılı dəyişkən ROA, əsas dəyişkən makroiqtisadi göstəricilər olan ÜDM və inflyasiya olacağı hədəflənib. Araşdırılma həyata keçirilən zaman sığorta şirkətlərinin 5 illik maliyyə göstəricilərindən istifadə olunacaqdır. Maliyyə göstəriciləri kimi “balans” cədvəli və “MZHH” cədvəlinə əsaslanılacaqdır. Tədqiqat dövrü olaraq 2013-2017-ci illər nəzərdə tutulub.

Cədvəl 8: Tədqiqatın informasiya bazası

İnformasiya bazası	Dövr	Mənbə
“Balans hesabatı” və “MZHH”	İllik	Sığorta şirkətlərinin illik hesabatları
Ümumi Daxili Məhsul	İllik	Dünya Bankı
İnflyasiya	İllik	Dünya Bankı

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Təəssüflər olsun ki, mövcud olan bütün sığorta şirkətlərinin illər üzrə maliyyə göstəricilərini əldə etmək mümkün olmur.

2.4.3 Empirik nəticələr

Empirik nəticələrdə müvafiq olaraq ROA ilə şirkətlərin performans ölçümü və Panel Data regressiya analizi həyata keçiriləcəkdir.

2.4.3.1 ROA (Return On Assets) performans dəyərləndirmə sistemi

Xalis mənfəət/toplam aktivlər ölçülə bilən və maliyyə performans göstəricisi olan ROA aktivlərin səmərəliliyini özündə əks etdirir. Performans ölçümünün bu üsulu vasitəsi ilə sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi, performans və fəaliyyət istiqamətləri müəyyən olunur. Bir növ şirkətlərin fəaliyyət nəticəsində əldə etdiyi müvəffəqiyyəti müəyyənləşdirir. Bu üsul aktivlərin gəlirliliyini daha dəqiq desək, vahid aktivə düşən xalis mənfəəti göstərir.

Aşağıdakı cədvəldə sığorta şirkətlərinin ROA performans dəyərləndirmə sistemi vasitəsilə illər üzrə gəlirliliyi və performans göstərilmişdir.

Cədvəl 9: ROA ilə performans və gəlirlilik ölçümü

İllər	2013	2014	2015	2016	2017
Gəlirlilik nisbəti					
Xalis mənfəət/toplam aktivlər	0,08	0,07	0,13	0,07	0,06

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Xalis mənfəət/toplam aktivlər nəticəsində nisbətlər üzrə ən yüksək rəqəm 2015-ci ildə müşahidə olunmuşdur. Sözügedən ildə sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi digər illərə nisbətən daha yüksək olmuşdur.

ROA xalis mənfəətə əsaslanaraq hesablandığına görə məhz 2015-ci ildə şirkətlərin xalis mənfəətinin yüksək olması müəyyən olundu. Həmin ildə gəlirliliyin digər illərə nisbətən maksimum göstəricisi şirkətlərin fəaliyyət istiqamətlərində də müsbət təsir göstərmişdir. 2015-ci ildə ROA göstəricisi ilə 2013-2017-ci illər arasında yüksək fərq meydana çıxmışdır. 2015-ci il istisna olmaqla araşdırma aparılan digər illərdə bu göstərici nisbətən bərabərləşmişdir.

2017-ci ildə isə bu göstərici özünü illər üzrə ən aşağı səviyyədə göstərmişdir. Həmin ildə şirkətlərin gəlirliliyi, performans və fəaliyyət istiqamətlərində azalmanın olması ehtimal olunur. 2014 və 2016-cı illərdə isə göstəricilərin bərabər olması həmin illərdə şirkətlərin təxmini eyni növ fəaliyyətə malik olmasını göstərir.

2.4.3.2 Panel Data Analizi

ROA performans dəyərləndirmə sistemilə həyata keçirilən təhlildən əldə olunan nəticələrlə makroiqtisadi göstəricilər olan əlaqə bu bölümdə müəyyən olunacaq. Panel Data reqressiya analizini həyata keçirmək üçün sığorta şirkətlərinin 5 illik maliyyə hesabatından istifadə ediləcək. Dissertasiyanın metodologiya bölməsində də qeyd olunduğu kimi istifadə olunacaq basit reqressiya modeli aşağıdakı kimidir:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \varepsilon$$

- ❖ Burada asılı dəyişkən olan Y_{it} – ROA performans göstəricidir.
- ❖ Müvafiq olaraq makroiqtisadi göstəricilər olan ÜDM və inflyasiyanı özündə əks etdirən X_1 və X_2 əsas dəyişkəndir.
- ❖ Sabitlərin əmsalını β_0 özündə əks etdirir.
- ❖ Asılı dəyişənlərin əmsalı β ilə işarə edilir.

$$\text{ROA performans dəyəri} = \beta_0 + \beta_1 \text{ ÜDM} + \beta_2 \text{ İnflyasiya} + \varepsilon$$

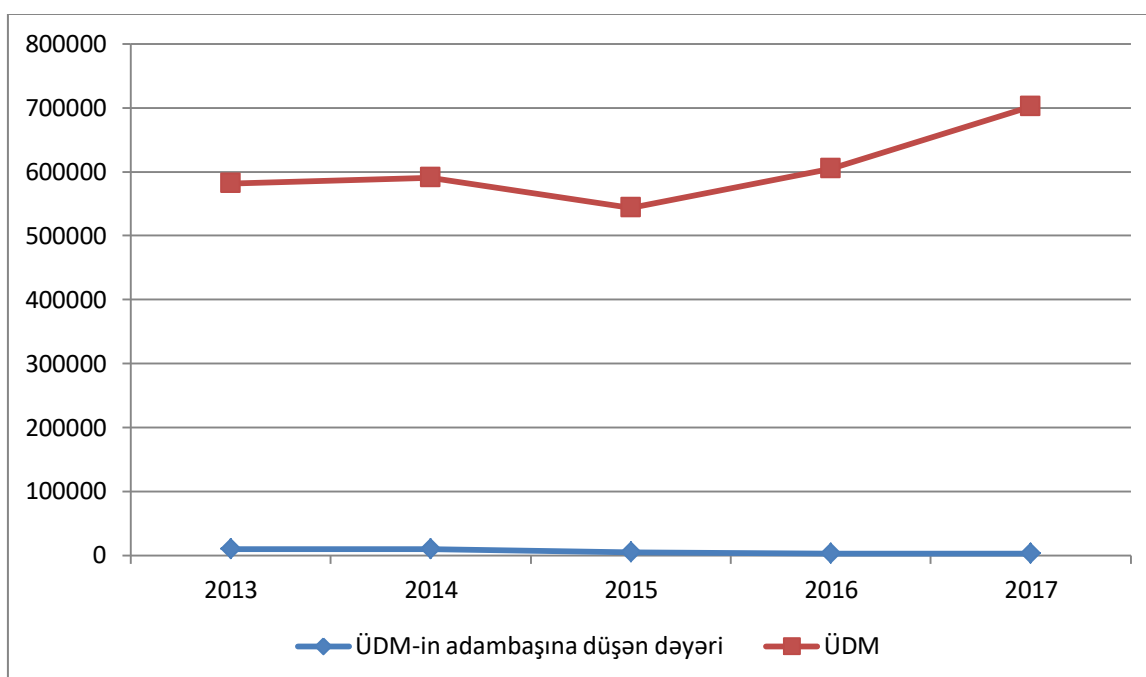
ÜDM müəyyən zaman ərzində ölkənin daxilində istehsal edilən mal, xidmətləri əks etdirməklə ölkə üçün mühüm faktorlardan biri hesab olunur. Aşağıdakı cədvəldə 5 illik ÜDM-in milli valyutamızda ifadəsi və ÜDM-in adambaşına düşən dəyəri verilib.

Cədvəl 10: ÜDM və ÜDM-in adambaşına düşən dəyəri

İllər	ÜDM (milyon manat)	ÜDM-in adambaşına düşən dəyəri (manat)
2013	581820	10161,65
2014	590141	10121,33
2015	543800	5047,75
2016	604252	2513,34
2017	701351	2435,68

Mənbə: Dünya bankı 2018

Qrafik 7: ÜDM (milyon manat) və ÜDM-in adambaşına düşən dəyəri (manat)



Mənbə: Dünya bankı 2018

Cədvəl və qrafikdən də aydın olduğu kimi ÜDM-in adambaşına düşən dəyəri 2013-cü ildən 2017-ci ilə doğru hər il üzrə azalmışdır.

ÜDM isə özünün ən aşağı həddini 2015-ci ildə göstərmişdir. Bu il istisna olmaqla bu göstəricidə illər üzrə artım olunmuşdur.

Cədvəl 11: İllər üzrə inflyasiya göstəricisi

İllər	İnflyasiya
2013	2,49
2014	1,51
2015	4,13
2016	12,56
2017	13

Mənbə: Dünya bankı 2018

İnflyasiya özünün ən yüksək həddini 2013-2017-ci il aralığında 2016-ci və 2017-ci illərdə göstərmişdir. 2014-cü ildə isə 1,51 olmaqla illər üzrə ən aşağı həddi özündə əks etdirmişdir. İnflyasiya göstəricisinin yuxarı rəqəmlə müşahidə olunması bütün dünyanı əhatəsinə alan qlobal böhranla əlaqəlidir. Bu ölkəmizdən də yan keçməmişdir. İnflyasiyanın azalması əhalinin real gəlirlərinin artımını dəstəkləyir.

Bütün bu göstəricilərdən istifadə etməklə E views proqramının sonuncu versiyası ilə Panel Data reqressiya analizi aparılacaq.

Reqressiya analizində istifadə ediləcək dəyişənlər sığorta şirkətlərinin gəlirlilik dərəcəsi, ÜDM və inflyasiyadır.

Cədvəl 12: Dəyişənlərin statistikasi

	ROA	ÜDM	İnflyasiya
Orta	0,092965	24,82110	6,738000
Median	0,068204	24,80104	4,130000
Maksimum	0,286103	24,97369	13,00000
Minimum	0,003908	24,71926	1,510000
Standart Kənarlaşma	0,076180	0,084665	5,047990
Meyillilik	1,186885	0,827432	0,327833
Sivrilik	3,497568	2,621421	1,212174
Jarque-Bera	14,70590	7,204739	9,065542
Ehtimal	0,000641	0,027259	0,010751

Cəm	5,577892	1489,266	404,2800
Sum Sq. Dev.	0,342479	0,422917	1503,450
Müşahidələr	60	60	60

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Sığorta şirkətlərinin orta gəlirlilik dərəcəsi 0.093-dür. Orta gəlirlilik dərəcəsinin qiymətinin medianın qiymətindən böyük olmağı, dəyişənin sağa meyilli olduğunu göstərir. Bu faktı biz həm də meyillilik əmsalının qiymətindən də görə bilərik. Bu əmsalın qiymətinin müsbət olması, dəyişənin sağa meyilli olduğunu göstərir.

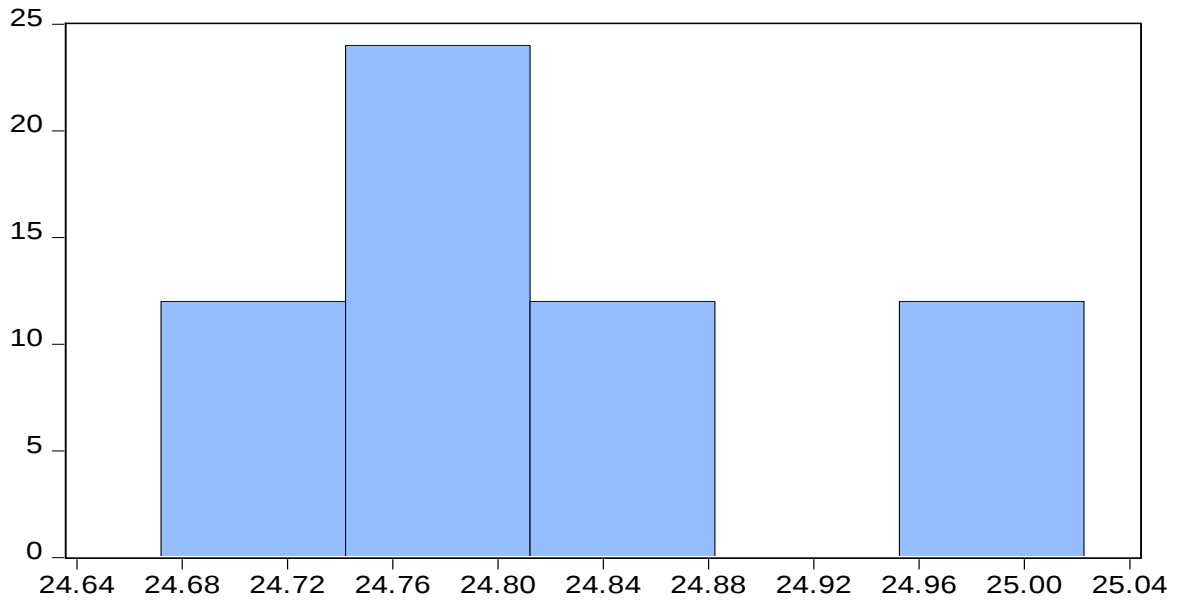
Gəlirlilik dəyişənin standard kənarlaşması 0.076-dır. Bu qiymət, hər bir müşahidənin qiymətinin ədədi ortanın qiymətindən olan orta uzaqlaşmasının 0.076 olduğunu göstərir. Deskriptiv analiz bu dəyişən üçün missing value-nun olmadığını göstərir.

Ümumi daxili məhsulun orta qiymətini 24.82 kimi hesablanmışdır və medianın qiymətinə çox yaxındır. Qiymətlərin bir birinə yaxın olması paylanmanın **simmetrik** olduğunu göstərir. Bu dəyişənin **standard kənarlaşması 0.084-dur.** Hər bir dəyişənin ədədi ortadan olan orta uzaqlaşması 0.084-dur.

Modeldə göstərilən digər bir dəyişən isə **inflyasiyadır.** Bu dəyişən üçün **ədədi orta 6.73** və **median isə 4.13-dür.** İnfilyasiya dəyişəni sağa meyilli dəyişəndir.

Hər bir dəyişənin ədədi ortadan olan orta uzaqlaşması **5.04-dür.**

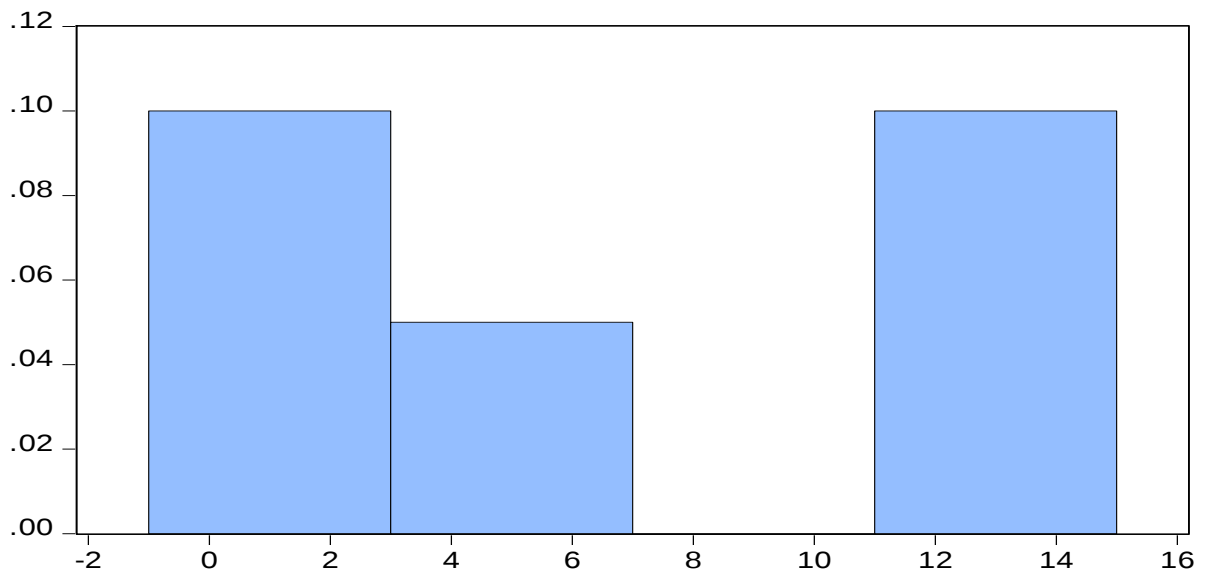
Şəkil 2: Ümumi daxili məhsul histogramı



Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Şəkil 2də ÜDM üçün histogram verilmişdir. Histograma əsasən deyə bilərik ki, analiz aparılan period ərzində ən çox müşahidə edilən ÜDM qiyməti 24.76 ilə 24.84 arasındadır. Müşahidələrin əksəriyyətini qiymətinin solda yerləşməsi səbəbindən, paylanmanın forması sağa meyillidir.

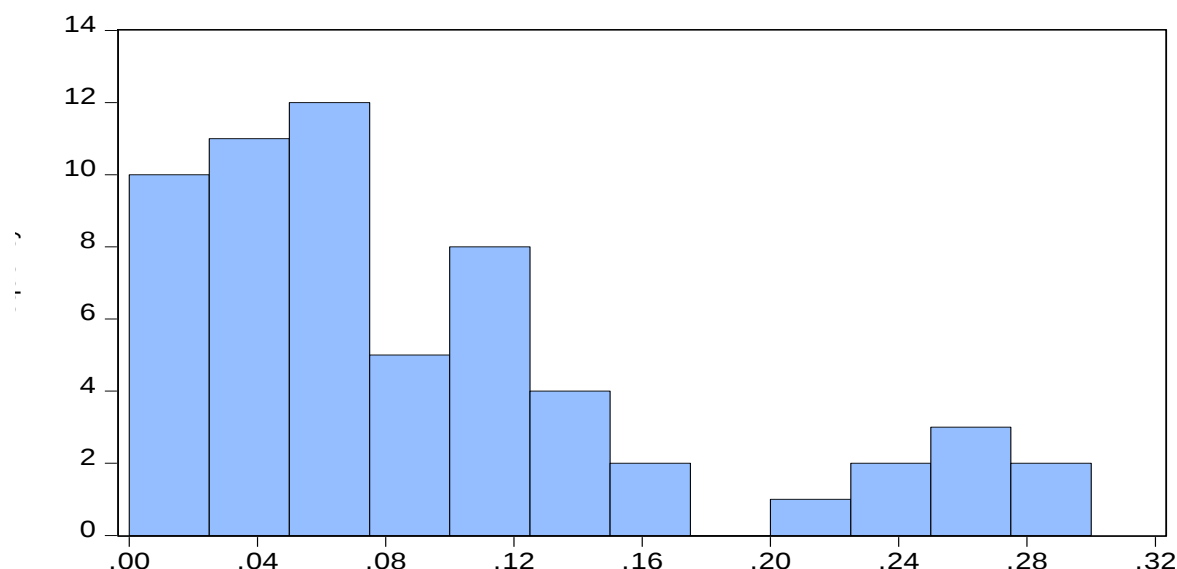
Şəkil 3: İnflyasiya histogramı



Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Şəkil 3də inflyasiya dəyişəni üçün histogram verilmişdir. Histogram paylanmanın simmetrik paylanmaya yaxın olduğunu göstərir. Analiz edilən period ərzində inflyasiyanın səviyyəsində kəskin fərqliliklər müşahidə edilmədiyindən ***paylanma simmetrikdir.***

Şəkil 4: ROA histogramı



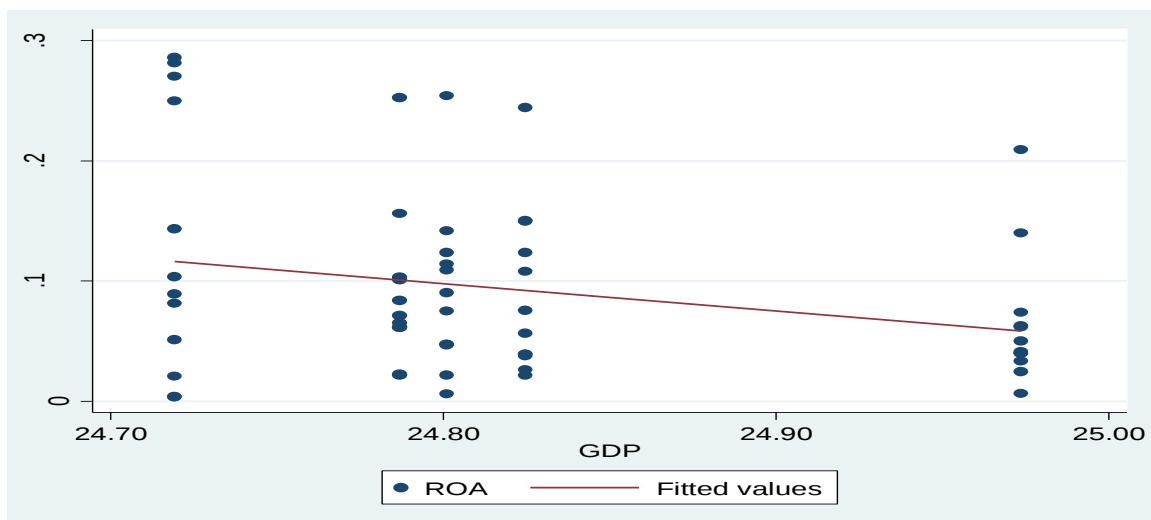
Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Şəkil 4də sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi əmsalının paylanması göstərilmişdir. Histogram bu dəyişənin sağa meyilli olduğunu göstərir. Müşahidələrin əksəriyyətinin qiyməti paylanmanın solunda cəmlənmişdir.

Regressiya analizinin aparılmasından əvvəl, asılı olan dəyişənlə asılı olmayan dəyişənlər arasında **səpələnmə diaqramının** qurulması və analizi vacibdir.

Müvafiq olaraq ilk öncə ÜDM və gəlirlilik arasında səpələnmə diaqramının qurularaq analizi verildikdən sonra növbəti mərhələdə İnflyasiya və gəlirlilik arasında səpələnmə diaqramının qurularaq analizi veriləcəkdir.

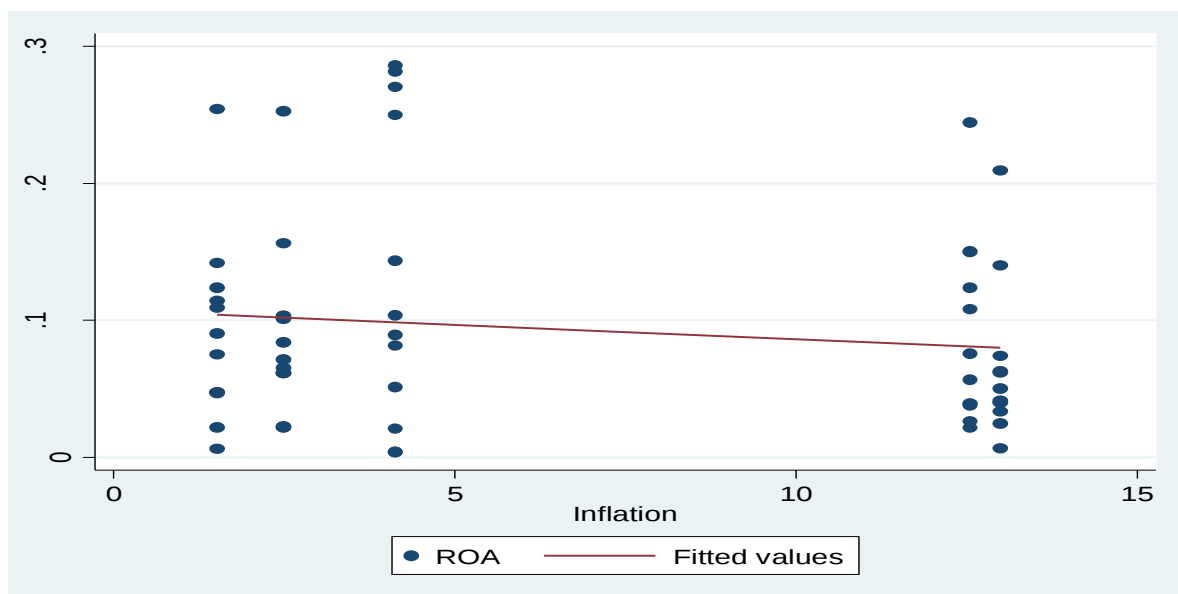
Şəkil 5: Ümumi daxili məhsul və gəlirlilik arasında səpələnmə



Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Şəkil 5da sığorta şirkətlərinin orta gəlirlilik əmsalı və ÜDM arasında olan əlaqəni göstərmək üçün qrafik qurulmuşdur. Şəkildən də göründüyü kimi, **hər iki dəyişən arasında mənfi əlaqə mövcuddur. Ümumi daxili məhsulun qiymətinin artması, gəlirlilik əmsalının qiymətinin azalmasına səbəb olur.**

Şəkil 6: İnflyasiya və gəlirlilik arasında səpələnmə



Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Şəkil 6da göstərilən ikinci səpələnmiş diaqram, gəlirlilik dəyişəni ilə inflyasiya dəyişəni arasındakı mümkün əlaqəni göstərir. Səpələnmiş diaqram hər iki dəyişən arasında zəif mənfi əlaqənin olduğunu göstərir.

Səpələnmiş diaqram iki dəyişən arasında yalnız əlaqənin növünü müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bir dəyişənin başqa bir dəyişənə olan təsirini bu diaqram vasitəsi ilə aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. **Dəyişənlərin bir birilərinə olan təsirlərinin tapılması üçün *regressiya analizi* aparılmalıdır.**

Analizdə istifadə olunan məlumatlar toplusu 2013-cü il və 2017-ci illər arasında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əsas sığorta şirkətlərinin aktivlərinə nisbətə gəlirliliyi əmsalını, ölkənin ümumi daxili məhsulunu və inflyasiya səviyyəsini əks etdirdiyinə görə, **panel data məlumatlar toplusu** adlanır.

Regressiya üsulu vasitəsi ilə şirkətlərinin gəlirliyinə təsir göstərən dəyişənləri tapmağa çalışılacaq. Bu üsul ilə hansı dəyişənin asılı dəyişənə güclü təsir göstərdiyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Panel data-lar üçün regressiya analizinin aparılmasının 2 modeli mövcuddur: **random effect** və **fixed effect** modelləri. Bu modellərdən hansının doğru olmasını və istifadə edilməsini aydınlaşdırmaq üçün **Hausman testdən** istifadə edilməlidir. Hausman testdə aşağıdakı hipotezlər yoxlanılır:

H₀: Random effect modeli daha uyğundur

H₁: Fixed effect modeli daha uyğundur

Əgər sıfır hipotezindən imtina edilərsə, sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi əmsalı fixed effect modeli vasitəsi ilə təxmin edilməlidir. Sıfır hipotezindən imtina edilməməsi halında isə random effect modelindən istifadə edilməlidir.

E-views proqramı vasitəsi ilə aparılan Hausman test nəticəsində ***p-value-nun qiyməti 1 dir*** və əhəmiyyətlik səviyyəsindən aşağıdır. Bu qiymət sıfır hipotezindən imtina edilməməsi üçün kifayət əsas olduğunu göstərir.

Beləliklə, reqresiya analizində istifadə edilməli olan model **random effect** modelidir.

Cədvəl 13: Hausman testi nəticəsi

<i>Random effects-Hausman test</i>			
<i>Test cross-section random effects</i>			
Test	Chi-Sq.Statistic	Chi-Sq.d.f	Prob.
Cross-section random	0,000000	2	1,0000

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Asılı dəyişən sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi əmsalı və asılı olmayan dəyişənlər olan ölkənin ÜDM-i və inflyasiya səviyyəsi arasında asılılıq və təsir **Random effect modeli** vasitəsi ilə ölçülməlidir.

Cədvəl 14: Analiz haqqında ümumi məlumat

İndikator	Şərhlər
Asılı dəyişən	ROA
Əsas dəyişənlər	ÜDM və İnflyasiya
Metod	Panel EGLS(Cross-section random effects)
İl	2013-2017
Period	5
Çarpaz bölmələr	12
Ümumi panel (balanssız) müşahidələr	60
Koef. kovarians metodu	Period Sur

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Cədvəl 15: Panel Data Regressiya analizinin nəticəsi

Dəyişənlər	Koefisyan	Std.Kənarlaşma	t-Statistik
Sabit	7,060169	3,411147	2,069735
ÜDM	-0,281040	0,137873	-2,038395
İnflyasiya	0,001264	0,002312	0,546775

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Regressiya analizinin nəticəsi göstərir ki, **ümumi daxili məhsulun** sığorta şirkətlərinin gəlirliliyinə **təsiri mənfidir**. Digər faktorların sabit qalması şərti daxilində **Ümumi daxili məhsulun 1 vahid artması, gəlirlilik əmsalının qiymətini 0.281 vahid azaldır**.

ÜDM-dən fərqli olaraq, **inflyasiya** dəyişənin asılı olan dəyişənə **təsiri müsbətdir**. Digər faktorların sabit qalması şərti daxilində, **inflyasiyanın 1 vahid artması gəlirlilik əmsalını 0.001246 vahid artırır**.

Verilmiş əmsallar əsasında əsas dəyişənlərin olan ÜDM və inflyasiyanın asılı dəyişən olan gəlirliliyə təsirinin müsbət və ya mənfi olması müəyyən edilir.

Lakin dəyişənin asılı olan dəyişənə güclü təsirinin olub olmadığı nəticəsinə gələ bilmərik. Bunu öyrənmək üçün **əhəmiyyətlik testi** yoxlanılmalıdır. Əhəmiyyətlik testində yoxlanılan standart hipotez aşağıdakı kimidir:

$$H_0: \beta_i = 0$$

$$H_1: \beta_i \neq 0$$

Sıfır hipotezində asılı olmayan dəyişənin təsirinin olmadığı iddia edilir. Alternativ hipotezində isə asılı olmayan dəyişənlərin güclü təsirinin olduğu iddia edilir.

Regressiya nəticəsi göstərir ki, ÜDM-in p value-nun qiyməti 0.0462-dir, hansı ki, 5% əhəmiyyətlik dərəcəsindən kiçikdir. 95% əminlik səviyyəsində sıfır hipotezindən imtina edilir.

Beləliklə analizdə *Ümumi daxili məhsulun* miqdarında artımın sığorta firmalarının gəlirliyinə *güclü təsirinin olduğu göstərilir.*

ÜDM-in inkişafının sığorta şirkətlərinin gəlirliliyinə təsirinin mənfi olması bir qədər gözlənilməz nəticədir. Çox güman ki, neft və qaz sektorunun inkişafı Azərbaycanda sığorta sisteminin inkişafında əsas maneələrdən biridir. Digər sektorların inkişaf etməməsi və ÜDM-in çoxunluqla neft və qaz sektorundan asılı olması, sığorta şirkətlərində məhsulun çeşidliliyinə və gəlirliyini artmasına mane olan faktorlardan hesab edilir.

İlk növbədə əmsalın mənfi qiymət alması təəccüblü olsa da, bu yuxarıda qeyd edilən səbəbə görə mümkündür.

Digər bir faktor olan inflyasiya dəyişənin əmsalı müsbət olsa da, p value-nun qiyməti 0.5867-dir hansı ki, 5% və ya 10%-lik əhəmiyyətlik dərəcəsindən böyükdür. 90% əminlik səviyyəsində sıfır hipotezindən imtina edilir. Beləliklə analizdə *İnflyasiya* miqdarında artımın sığorta firmalarının gəlirliyinə *güclü təsirinin olmadığı göstərilir.*

Yuxarıda aparılan regressiya analizi, sığorta gəlirliyi dəyişənin tənliyini aşağıdakı kimi formalaşdırır:

$$\text{Gəlirlilik} = 7.0601 - 0.281 * \text{ÜDM} + 0.0012 * \text{İnflyasiya}$$

Qeyd edilən tənlik əsasında, gəlirlilik dəyişənin qiyməti təxmin edilə bilər.

Bununla da fikrimizi ümumiləşdirsək, analiz nəticəsində ÜDM və sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi arasında əlaqənin mənfi olduğu meydana çıxdı. Ümumi daxili məhsul göstəricisinin qiymətində baş verən artım gəlirlilik əmsalının

qiymətini azaldacaqdır. Əksinə ÜDM göstəricisinin qiymətində baş verən azalma gəlirlilik əmsalının qiymətini artıracaqdır.

Analiz nəticəsində ÜDM-in gəlirlilik üzərində mühüm təsirə malik olduğu meydana çıxdı.

İnflyasiya göstəricisi ilə gəlirliliyin arasında güclü əlaqənin olmadığı müəyyən olundu. Analizin nəticəsindən də aydın olduğu kimi inflyasiyada baş verən artım ROA ya güclü təsir göstərmir.

III Fəsil. MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN TƏSİRİ ALTINDA SİĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ PROQNOZLAŞDIRILMASI PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yolları

Sığorta sisteminin əsas mahiyyəti məhz bundan ibarətdir ki, yarana biləcək riskləri bölüşdürərək itkiləri bərpa edir. Sistemin səmərəli təşkil olunması, inkişafının daha da artırılması və beynəlxalq inteqrasiyası bazar münasibətləri şəraitində əhəmiyyəti mühümdür. Araşdırmamızın nəticəsində sığorta sektorunun eləcə də sığorta şirkətlərinin müasir vəziyyətinin ürəkaçan olmadığı məlum oldu.

- **Qısamüddətli likvidlik.** İlk öncə qısamüddətli likvidliyi ölçmə zamanı şirkətlərin çox zaman qısamüddətli borcunu ödəmək qabiliyyətinin yüksək olması aydın oldu.

Lakin müəyyən illərdə ümumi sığorta şirkətləri üzrə bu rəqəmin 1-dən aşağı olması həmin dövrlərdə borclarının ödənməsi prosesini nisbətən çətinləşdiyini göstərdi.

- **Fəaliyyət.** Satışdan gəlir/ortalama toplam aktivlər əmsalının araşdırma apardığımız ilk 2 il ərzində nisbətən yüksək olması, sonrakı illərdə azalması müəyyən olundu. Bu hadisə sonrakı illərdə şirkətlərin toplam aktivlərini pula çevirmə sürətində çətinlik yarandığını ortaya qoyur. Göstərici yüksək olan illərdə isə şirkətlər aktivlərindən səmərəli bir şəkildə istifadə ediblər.

Debitorların dövryyə nisbətinin yüksək olduğu illərdə isə şirkətlər alacaqlarını yaxşı idarəetmə gücünə malik olublar. Mal-materialın dövryyə nisbəti əmsalının nisbətən daha yüksək olduğu dövrlərdə şirkətlər hazır məhsulunu tez pula çevirmə qabiliyyətinə sahib olublar.

- **Borclanma.** Müəyyən dövrlərdə alacaqlarını yaxşı idarəetmə qabiliyyətinə malik olublar. Toplam öhdəliklər/toplam aktivlər əmsalı normal səviyyədə hesab olunur.

- **Gəlirlilik.** Xalis mənfəət/toplam aktivlər və Xalis mənfəət/nizamnamə kapitalı əmsalı yüksək olan illərdə şirkətlərin gəlirliliyində artım baş verib. Həmin illərdə şirkətlərin digər illərə nisbətən daha yaxşı fəaliyyət göstərdiyi aydın olur.

Ölkəmizin müstəqilliyinin ilk dövrlərində iqtisadiyyatımız formalaşan zamanlarda yetərli qədər sığorta şirkətləri yaranmışdı. Lakin sonralar yaranan bir çox problemlər nəticəsində əksər şirkətlər bazarı tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Eyni zamanda bəzi şirkətlər birləşərək fəaliyyət göstərmək istəmədikləri üçün bazardan getməyi daha üstün hesab etdirlər. Təbii ki bu şirkətlərin sayının azalması neqativ haldır.

Araşdırmamız nəticəsində sığorta sistemində müəyyən problemlərin olduğu meydana çıxdı. Sığorta sektorunun inkişafına maneə yaradan bəzi çatışmazlıqlar aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 16: Sığorta sisteminə mənfi təsir göstərən faktorlar

Devalvasiya
Kapital cəhətdən banklardan asılılıq
Əhali arasında mövcud olan inamsızlıq
Maarifləndirmə sisteminin nisbətən zəif inkişaf etməsi
Aşağı sığorta ödənişi
Sığorta növlərinə maraq azlığı
Məcburi tibbi sığortanın zəif tətbiqi
Kənd təsərrüfatı sığortasının nisbətən zəif inkişafı
Müştərək sığorta məhsulunu demək olar ki təklif olunmaması
Mikrosığorta bazarının inkişafı

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Devalvasiya. Şirkətlərin bağlanaraq sayının azalmasına təsir göstərən mühüm faktorlardan biri devalvasiyadır. Azərbaycanda baş tutan devalvasiya müxtəlif

sahələrə mənfi təsir göstərdiyi kimi sığorta sahəsindən də yan keçməyib. Sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlər bu hadisədən sonra bir çox əngəllərlə üzləşməklə yanaşı hətta bəzilərinin lisenziyaları ləğv edilib. Eyni zamanda müştərisi və kapitalı olmayan şirkətlər bazardan getmək məcburiyyətilə üzləşiblər.

Kapital cəhətdən banklardan asılılıq. Bütün bunlarla yanaşı bu şirkətlərdə mövcud olan problemlərdən biri onların kapital cəhətdən banklardan asılılığıdır. Bu problemin öz həllini tapması şirkətlərin müasir vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün mühüm amillər sırasındadır.

Sözügedən sektor bank sektoru ilə qarşılıqlı şəkildə sıx əlaqəli olduğu üçün banklarda baş verən problemlər də bu sahəyə təsirsiz ötüşmür. Məsələnin həlli yolu sektora xarici investorların cəlb olunması ilə birbaşa bağlıdır.

İnamsızlıq. Bu şirkətlərin inkişafına mənfi təsir göstərən faktorlardan biri əhalinin şirkətlərə qarşı inamsızlığıdır. Mövcud olan bu problemin əsas səbəbi maarifləndirmə sisteminin nisbətən zəif inkişaf etməsidir. Əslində sığorta mədəniyyəti səviyyəsinin aşağı olması bu sahə üzrə əhali biliklərinin azlığından da qaynaqlanır. Müştəri əldə etdiyi sığorta məhsulunun haqqında ətraflı şəkildə məlumatlı olarsa hadisə baş verən zaman sığorta şirkətlərini ödənişi etməməkdə təqsirləndirməyəcək. Təbii ki burada bütün günahı tək-cə müştəridə görmək düzgün yanaşma deyil. Müqavilə imzalandığı zaman qarşı tərəfə şərtlər barədə məlumat verən sığorta şirkətləri olmalıdır.

Maarifləndirmə sisteminin nisbətən zəif inkişaf etməsi. Çox təəssüf ki, hətta bəzi hallarda vətəndaşlar imzaladıqları sənədlərin əhəmiyyəti barədə tam məlumatlı olmurlar. Əhalinin bu sahə üzrə biliklərinin aşağı olması sığorta xidmətlərindən faydalanmaqlarına mane olur. Əsasən də paytaxtdan kənarda regionlarda bu cür hadisələrin baş verməsi daha çox müşahidə olunur. Sığorta müqaviləsinin tərtib olunma şərtləri və burada yer alan müddəalar haqqında vətəndaşların məlumatlandırılması xüsusi önəm kəsb edir. Əhalinin məlumatsızlığı bazarı yüksək səviyyədə məhdudlaşdırmaqla yanaşı bazarda fəaliyyət göstərən

şirkətlərə də mənfi təsir göstərir. Belə ki, vətəndaşlar sığortanın mahiyyəti, faydaları və üstünlükləri haqqında yetəri qədər məlumatlı olmadıqca bu şirkətlərin yüksək səviyyədə inkişafı mümkünsüz olacaqdır.

Aşağı sığorta ödənişi. Əlavə olaraq digər mühüm problemlərdən biri isə sığorta hadisəsi baş verməsilə, sığorta şirkətlərinin əksəriyyəti sığortalananlara aşağı sığorta ödənişini edirlər. Bu səbəbdən insanlar və sığorta şirkətləri arasında qarşıdurmalar meydana gəlir. Bu sığorta şirkətlərinin nüfuzuna mənfi təsir göstərir.

Sözügedən şirkətlərin əhalinin savadlılığının artırılması, yeni növlərə investisiyaların edilməsi barədə tədbirlər görməsində fayda vardır.

Sığorta növlərinə maraq azlığı. Şirkətlərdəki problemlərdən əlavə olaraq sektorda da başlıca çatışmazlıqlara rast gəlinir. Qeyd olunan çatışmazlıqlarından biri sığorta növlərinə marağın məhdud olmasıdır. Ölkəmizdə səyahət və əmlak (avtomobil) sığortası ən geniş yayılmış növlərdir. Son zamanlarda isə tibbi sığorta populyarlaşan sığorta növüdür. Müəyyən sığorta sahələri isə inkişafdan tamamilə geri qalmışdır. Kənd təsərrüfatı sığortası Azərbaycanda ən perspektivli sahələrdən biri olmağına baxmayaraq inkişaf etməyib. Tamamilə diqqətdən kənarda olan sahələrə məsuliyyət sığortası da aid edilir.

Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycandakı sığorta tarifləri də İEÖ-lə müqayisədə qənaətbəxş deyil. Bu səbəblə insanlar könüllü sığorta istəmirlər.

Aşağıda qeyd edilən tədbirlər, Azərbaycanda sığorta sisteminin inkişafına nail olmaq üçün çox vacibdir: (Shamshad Alizade., 2015:33).

- ✓ *Inkişaf etmiş ölkələrin sığorta təcrübəsindən istifadə*
- ✓ *Sığorta xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması*
- ✓ *Məcburi tibbi sığortanın tətbiqi*

Bu sistemin inkişafını daha da artırmaq üçün həyata keçirilən tədbirlərdən biri də **rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır**. Belə ki, sığorta şirkətləri bazarda mövcud olan rəqabətə davamlılıqlarını daha da artırmalıdır.

Sığorta mədəniyyətində maarifləndirmə sisteminin inkişafına yönəldilmiş tədbirlərə **KIV**-in də cəlb olunması məqsəddə uyğundur. Bütün bunlara əlavə olaraq maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsilə əlaqədar olaraq müxtəlif seminarlar təşkil olumalı, treninq mərkəzlərinin sayı artırılmalı, bu sahə ilə bağlı olan elmi materialların hazırlanması prosesi genişləndirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı sığortasının inkişafının artırılması sözügedən sahə üzrə maliyyə resurslarının daha da təkmilləşdirilməsinə, istehsalın inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə, aqrar sahəyə investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaradacaqdır.

Ölkəmizdə bu sahə üzrə fəaliyyətdə olan təşkilatlar **müştərək sığorta məhsulunu** demək olar ki təklif etmirlər. Sahədə ehtiyac olan faktorlardan biri də qeyri-kommersiya əsasında əməkdaşlıq sığortasının formalaşdırılmasıdır.

Aşağı gəlirlə fəaliyyətdə olan ev təsərrüfatlarının minimum sığorta haqqı qarşılığında sığortalanmasına **mikrosığorta bazarının inkişafı** ilə nail olunacaqdır. Burada nəzarətin həyata keçirilməsindən əlavə xidmətin ev təsərrüfatlarına çatdırılmasına diqqət olunmalıdır.

Hal-hazırda bu sahənin tənzimlənməsinə və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. **İEO-lərin bu sahə üzrə təcrübələrinə əsaslanmaq** da mövcud olan bəzi çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına səbəb olacaqdır.

Bu cür tədbirlərin həyata keçiriləcəyi təqdirdə sığorta sisteminin inkişafına nail olmaq mümkün olacaq. Sığorta sisteminin inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafını və diversifikasiyasını sürətləndirəcək.

Mövcud olan bütün bu problemlərə baxmayaraq, yaxın gələcəkdə sığorta sisteminin perspektivləri çox yüksəkdir. Həyat sığortasının inkişafı, icbari sığortanın inkişafı, sığorta mədəniyyətinin inkişafı və sığorta şirkətlərinin kapitalizasiyasının artması sığorta sektorunda **əsas perspektivləridir**.

Ölkədə sektorların davamlı inkişafına nail olmaq üçün sığorta sisteminin əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu məqsədlə **Strateji Yol Xəritəsində** sığorta sisteminin

inkişafı və bu məqsədlə bir sıra planların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Burada maliyyə sistemində xidmətlərin inkişafı məqsədilə strateji hədəf sayı 5 olmaqla 16 prioritet hazırlanmışdır.

Strateji Yol Xəritəsi qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olmaqla 3 dövrü əhatə edir. Burada 2020-ci ilədək olan dövr strateji baxış və tədbir planı, 2025-ci ilədək isə uzunmüddətli baxış və nəhayət 2025-ci ildən sonra hədəf baxışdan ibarətdir.

Burada birinci strateji hədəf sığorta bazarının inkişafı və bu bazarda fəaliyyətdə olan şirkətlərin kapitallaşdırılması, həmin şirkətlərin aktivlərinin sağlamlaşdırılmasını əhatə edir. Üçüncü hədəfin də birbaşa olaraq sığorta xidmətləri zamanı sığortaçıların hüquqlarının müdafiə olunması ilə əlaqəsi vardır. Beşinci strateji hədəfdə isə maliyyə savadlılığının əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilərək yüksəldilməsi nəzərdə tutulur. Maliyyə sektorunda xidmətlərin təkmilləşdirilməsi tədbirləri sığorta sektorunu yaxından əlaqələndirir. (Strateji yol xəritəsi: 735)

“Maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə sığorta sektorunun inkişafının daha da artırılması və sektorun genişləndirilməsi məqsədilə müxtəlif növ yeni icbari sığorta növlərinin (mikrosığorta, kənd təsərrüfatı sığortası, müştərək sığorta və s.) tətbiqi nəzərdə tutulub.

Azərbaycanda sığorta sektorunun inkişafı Strateji Yol Xəritəsinin əsas hədəflərindəndir.

3.2. Makroiqtisadi göstəricilərlə sığorta şirkətlərinin fəaliyyət istiqamətləri arasında əlaqə

Araşdırmamızda makroiqtisadi göstəricilər olan ÜDM və inflyasiyanın Azərbaycandakı sığorta müəssisələrinin performans və gəlirliliyinə təsiri Panel Data reqressiya analizi nəticəsində təhlil olundu.

Regressiya analizindən öncə müvafiq olaraq ÜDM və gəlirlilik arasında səpələnmə diaqramının qurularaq analizi verildikdən sonra növbəti mərhələdə inflyasiya və gəlirlilik arasında səpələnmə diaqramının qurularaq analizi verildi.

ÜDM və gəlirlilik arasında səpələnmə diaqramına əsasən hər iki dəyişən arasında mənfi əlaqə mövcuddur. ÜDM-in qiymətinin artması, gəlirlilik əmsalının qiymətinin azalmasına səbəb olur.

İnflyasiya və gəlirlilik arasında səpələnmə diaqramına əsasən hər iki dəyişən arasında zəif mənfi əlaqənin olduğunu göstəlirdi.

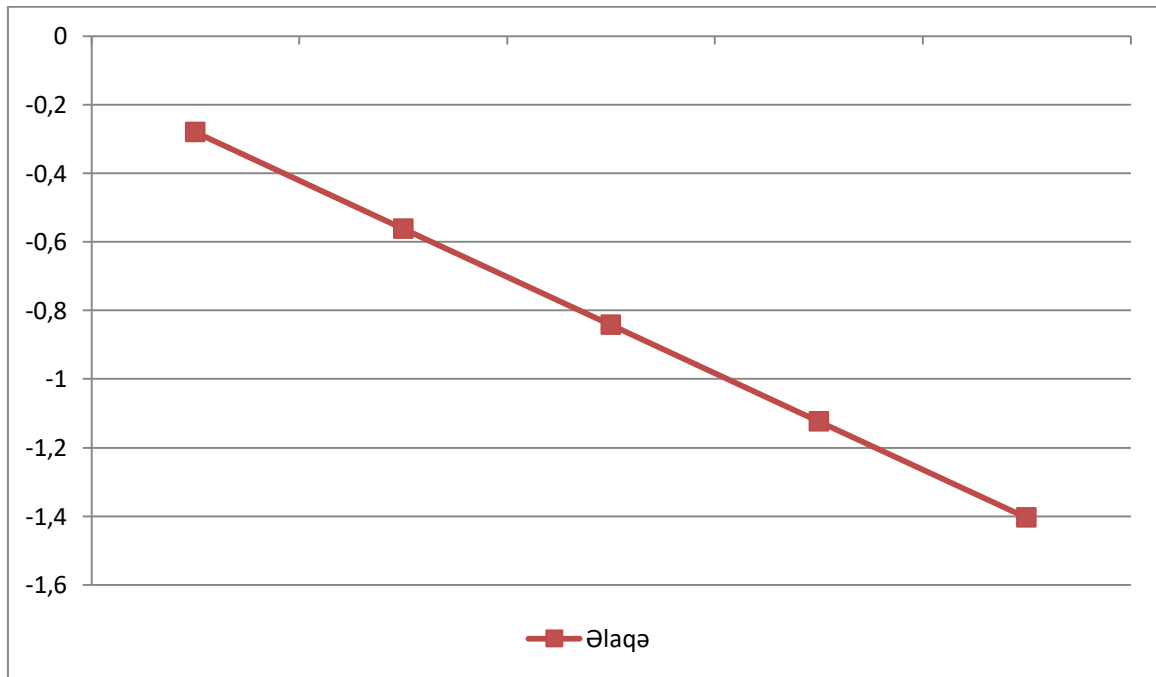
Səpələnmiş diaqram iki dəyişən arasında yalnız əlaqənin növünü müəyyən etməyə kömək etdiyindən bir dəyişənin başqa dəyişənə olan təsirini bu diaqram vasitəsi ilə aydınlaşdırmaq mümkün olmadığından dəyişənlərin bir birinə olan təsirlərinin tapılması üçün *reqressiya analizi* aparıldı.

Aparılan reqressiya analizi, sığorta gəlirliyi dəyişənin tənliyini aşağıdakı kimi formalaşdırır:

$$\text{Gəlirlilik} = 7.0601 - 0.281 \cdot \text{ÜDM} + 0.0012 \cdot \text{İnflyasiya}$$

Regressiya analizinin nəticəsi göstərir ki, *ümumi daxili məhsulun* sığorta şirkətlərinin gəlirliliyinə *təsiri mənfidir*. Digər faktorların sabit qalması şərti daxilində *Ümumi daxili məhsulun 1 vahid artması, gəlirlilik əmsalının qiymətini 0.281 vahid azaldır*. Deməli, ümumi daxili məhsul gəlirlilik üzərində mühüm təsirə malikdir.

Qrafik 8: Ümumi daxili məhsul ilə sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi arasında əlaqə



Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

ÜDM-dən fərqli olaraq, *inflasiya* göstəricisi ilə gəlirliliyin arasında güclü əlaqənin olmadığı aydın oldu.

Analiz nəticəsində ÜDM və sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi arasında əlaqənin mənfi olduğu meydana çıxdı.

ÜDM göstəricisinin qiymətində baş verən artım gəlirlilik əmsalının qiymətini azaldacaqdır. Əksinə ÜDM göstəricisinin qiymətində baş verən azalma gəlirlilik əmsalının qiymətini artıracaqdır.

ÜDM-in inkişafının sığorta şirkətlərinin gəlirliliyinə təsirinin mənfi olması gözlənilməz nəticədir.

Lakin çox güman ki, neft və qaz sektorunun inkişafı Azərbaycanda sığorta sisteminin inkişafında əsas maneələrdən biridir. Digər sektorların inkişaf etməməsi və ümumi daxili məhsulun çoxunuqla neft və qaz sektorundan asılı olması, sığorta şirkətlərində məhsulun çeşidliliyinə və gəlirliyini artmasına mane olan faktorlardan hesab edilir.

ÜDM-in gəlirlilik üzərində mühüm təsirə malik olduğu meydana çıxdı.

Digər bir faktor olan inflyasiya dəyişənin əmsalı müsbətdir. Lakin inflyasiya göstəricisi ilə gəlirliliyin arasında güclü əlaqənin olmadığı müəyyən olundu. Analizin nəticəsindən də aydın olduğu kimi inflyasiyada baş verən artım ROA ya güclü təsir göstərmir.

Nəticə və təkliflər

Maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan sığorta sektoru ölkə iqtisadiyyatının sahələrdən biridir. Sığorta şirkətlərinin performans ölçümü, fəaliyyət istiqamətləri, gəlirlilik göstəriciləri hər zaman önəm daşıyan faktorlar sırasına daxildir.

Azərbaycanın sığorta sektoru şirkətlərinin performansına makroiqtisadi göstəricilərin təsiri üzərindən təhlil olunan bu mövzu ölkəmizdə ilk dəfə araşdırılır. İlk öncə ROA performans dəyərləndirmə sistemi ilə sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performans ölçümü həyata keçirilmiş, növbəti mərhələdə makroiqtisadi göstəricilər olan ÜDM və inflyasiyanın bu şirkətlərin performansına təsiri müəyyən olunmuşdur.

Nəticə.

Araşdırmamız nəticəsində şirkətlərin gəlirlilik və performansını 5 il ərzində 2015-ci ildə maksimum həddə çatdığı aydın oldu. Növbəti illərdə bu göstəricidə nisbətən azalma müşahidə olundu. Eyni zamanda məhz həmin ildə şirkətlərin likvidlik göstəricisi və aktivlərinin daha da yaxşı idarə olunma qabiliyyətinə sahib olduğu anlaşıldı.

Növbəti mərhələdə isə makroiqtisadi göstəricilərin sığorta şirkətlərinin performansına təsirinin araşdırılması nəticəsində ÜDM ilə sığorta şirkətlərinin performansları arasında mənfi, inflyasiya ilə performans arasında müsbət əlaqənin olduğu meydana çıxdı. ÜDM sığorta şirkətlərinin performans və gəlirlilik göstəricisinə birbaşa təsir edən faktordur. ÜDM-də baş verən artım şirkətlərin performansına müsbət təsir göstərməklə, əksinə azalma isə mənfi təsir göstərməklə özünü biruzə verəcək.

Ümumilikdə isə sığorta sektorunda mövcud olan bəzi problemlərin həlli bu sahənin inkişafına gətirib çıxaracaq. İlk növbədə kapital cəhətdən banklardan asılılıq, əhali arasında inamsızlıq, maarifləndirmə sisteminin zəif inkişafı, müştərək

sığorta məhsulunun demək olar ki təklif olunmaması, kənd təsərrüfatı sığortasının zəif inkişafı önəmli çatışmamazlıqlardan hesab olunur.

Təkliflər.

- ✓ Şirkətlər aktivlərindən daha da səmərəli istifadə etməklə daha yaxşı fəaliyyət göstərə bilirlər.
- ✓ Borclanma və ehtiyatlar əmsalını diqqətdə saxlamaq faydalı hesab olunur.
- ✓ Öhdəlikləri barədə daim məlumatlı olmalıdırlar.
- ✓ Eyni zamanda sığorta şirkətlərinin kapital cəhətdən banklardan asılılığının azaldılması sığorta sektorunun mövcud vəziyyətinin daha yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaq.
- ✓ Əhali arasında inamsızlığın aradan qaldırılması sektorda canlanma ilə müşahidə olunacaq.
- ✓ Maarifləndirmə sisteminin inkişafı ilə əlaqədar KİV-in cəlb olunması faydalı hesab olunur.
- ✓ Sığorta növlərinə marağın məhdud olması probleminin aradan qaldırılması məqsədə uyğundur.
- ✓ Kənd təsərrüfatı sığortasının inkişafı aqrar sahəyə marağı artıracaq.
- ✓ Müştərək sığorta məhsulunun təklif olunması bu sahənin canlanmasına mühüm təsir göstərəcək faktorlardandır.
- ✓ Məcburi tibbi sığortanın tətbiqini genişləndirmək sektorda maraqla qarşılanacaq.
- ✓ Mikrosığorta bazarının inkişafı ilə ev təsərrüfatlarının minimum sığorta haqqı ilə sığortalanması mümkün olacaqdır.
- ✓ İEO-lərin bu sahə üzrə təcrübələrinə əsaslanmaq da mövcud olan bəzi çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına səbəb olacaqdır.

Ümumilikdə isə sığorta şirkətləri cari fəaliyyətlərindən daha çox potensiala malikdirlər.

Makroiqtisadi göstəricilər olan ümumi daxili məhsul və inflyasiyanın ölkəmizin sığorta müəssisələrinin performans və gəlirlilik göstəricilərinə təsiri təhlil olundu.

Analiz nəticəsində ÜDM və sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi arasında əlaqənin mənfi olduğu aydın oldu. ÜDM göstəricisinin qiymətində baş verən artım gəlirlilik əmsalının qiymətini azaldacaqdır.

ÜDM-da baş verən artımın sığorta şirkətlərinin gəlirliliyinə təsirinin mənfi olması gözlənilməz nəticədir.

Ehtimal olunur ki, neft və qaz sektorunun inkişafı Azərbaycanda sığorta sisteminin inkişafında əsas maneələrdən biridir. Digər sektorların inkişaf etməməsi və ÜDM-in çoxunluqla neft və qaz sektorundan asılı olması, sığorta şirkətlərində məhsulun çeşidliliyinə və gəlirliyini artmasına mane olan faktorlardan hesab edilir. ÜDM-in gəlirlilik üzərində mühüm təsirə malik olduğu meydana çıxdı.

Analiz nəticəsində inflyasiya dəyişənin əmsalı müsbət müəyyən olundu. Lakin inflyasiya göstəricisi ilə gəlirliliyin arasında güclü əlaqənin olmadığı müəyyən olundu. Analizin nəticəsindən də aydın olduğu kimi inflyasiyada baş verən artım sığorta şirkətlərinə güclü təsir göstərmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06.12.2016 tarixli fərmanına əsasən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
2. Azərbaycan statistik göstəriciləri. Bakı, 2018
3. B.A.Xankişiyeu, P.N.Abdullayev (2004) Sığorta işi. Bakı: Adiloğlu
4. İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov, N.M.İsmayılov (2010) İqtisadi təhlil. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı
5. “İcbari sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. Leyla Əliyeva (2011) “Azərbaycanda Sığorta Sistemi: İqtisadi və Sosial Proseslərə Multiplikator Təsiri Kimi”. Qanun Nəşriyyat, Bakı
7. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu

İngilis dilində

1. A.M.Burca , G.Batrınca (2014) The Determinants of Financial Performance in the Romanian Insurance Market. Vol. 4, No.1, January 2014, pp. 299–308
2. A.Y.Almajali, S.A.Alamro, Y.A.Al-Soub (2012) Factors Affecting the Financial Performance of Jordanian Insurance Companies Listed at Amman Stock Exchange. Journal of Management Research, 4(2), 266-289
3. Ap Faure (2013) “Financial system:An introduction-pp.153
4. Compulsory Medical Insurance System in Azerbaijan (CESD),2009

5. D.Breban, N.Jahangirli və L.Rasulova (2018) “Higher Oil Price: Sustainable or Temporary Economic Growth?”. CESD Press.
6. E.Ö.Kaya (2015) “The Effects of Firm-Specific Factors on the Profitability of Non-Life Insurance Companies in Turkey”. *Int. J. Financial Stud.*3, 510-529
7. H.Khatib, M.Masoon və K.Zaman (2011) “Corporate governance and firm performance: A case study of Karachi stock market” *International Journal of Trade, Economics and Finance*, Vol.2, No.1, February
8. M.Arena (2008) “Does insurance market promote Economic Growth? A cross-country Study for Industrialized And developing countries”. *J. Risk Insurance*, 75(4): 921-946.
9. L.M.C.S.Menike (2006) The Effect of Macroeconomic Variables on Stock Prices in Emerging Sri Lankan Stock Market. *Sabaragamuwa University Journal*, vol 6, no. 1, pp 50-67.
10. P.L. Rousseau və R.Sylla (2001) “Financial system, Economic growth and Globalization” .Nber working paper series
11. R.McDermott (2000) Improving diabetes care in the primary health care setting: a randomised cluster in the Torres Strait, Australia. September
12. S.Alizada (2015) “The Modern Situation of Insurance System in Azerbaijan”. The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
13. T.P.Kramaric, M.Miletic və İ.Pavic (2017). “Profitability determinants of insurance markets in selected central and eastern european countries” *International Journal of Economic Sciences*
14. T.Beck və I.Webb (2002) “Economic, Demographic and Institutional determinants of life Insurance Consumption across countries”. World Bank and International Insurance Foundation

15. V.Bayramov və L.Orujova (2018) “Volatility, Diversification and Oil Shock in Resource-Rich Turkic Countries: Avenues for Recovery”, Bilig, no. 83 (2017): 303-325, accessed February 25

Türk dilində

1. A.Başpınar (2005) “Finansal analiz tekniklerinin sigorta şirketi mali tablolarına uygulanması” Maliyye dergisi Sayı 149 Mayıs-Aralık.-s.35
2. A.Salimi (2010) “Türk sığortacılık sektöründe etkinlik:veri zarflama analizi yöntemi ilə bir uygulama” Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 12/1. –s.204
3. B.Hızlı (2007) “Sigorta sektörünün gelişimi,ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ve Türkiye uygulaması” Çukurova Üniversitesi .Yüksek lisans tezi-s.157
4. Ç.Orçun (2010) “Finansal piyasalarda alım satım kararlarında teknik analiz ve İMKB uygulaması”Dokuz Eylül Üniversitesi.Yüksek lisans tezi-s.173
5. E.Albayrak (2015) “Finansal piyasalar ve finansal kurumlar” TC Sakarya Üniversitesi Sapanca Meslek Yüksekokulu. Ders notu-s.9
6. E.Kırbeşoğlu (2014) “Risk Yönetimi ve Sigortacılık”, Gazi Kitapevi, Ankara. Yüksek lisans tezi-s.189
7. E.Ö.Kaya və Bekir Kaya (2015) “Türkiyede hayat sigortası şirketlerinin finansal performansını belirleyen firmaya özgü faktörler:Panel Veri Analizi”.Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi.Cilt:7,Sayı:14. –s.93-111
8. D.Gülel (2014) “Türkiyedeki sığorta mükelleflerinin optimal beyan zamanlarının belirlenmesi”. Tobb ekonomi Teknoloji Univestitesi Fen bilimleri Enstitüsü.Yüksek lisans tezi-s.173
9. G.Sevil (2012) “Finansal sistem,finansal piyasalar”TC Anadolu Üniversitesi yayını,Eskişehir.-s.284
10. İ.Mazgit (2011) “Sermaye piyasası”Dokuz Eylül Üniversitesi. Ders notu-s.69

11. M.Çevik,Z.Şenol və S.Koç (2017) “Sığortacılık sektörüne ilişkin faktörlerin firma değerine etkisi”.Uluslararası İşletme ,Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi.Yıl:2,Sayı:7 s.24-36
12. M.Mercan,O.Peker,İ.Göçer (2015) “Ham petrol fiyat artışlarının enflasyonist etkisi:Seçilmiş OECD ülkeleri için yapısal kırılmalık dinamik panel veri analizi”Doğuş Üniversitesi dergisi.-s.203
13. M.Doğan (2013) Sigorta firmalarının sermaye yapısı ile karlılık arasındaki ilişki: Türk sermaye piyasası üzerine bir inceleme
14. N.Aydın (2004) “Sermaye Piyasaları ve Finansal Kurumlar” Anadolu Üniversitesi Web Ofset, Eskişehir.-s.321
15. N.Tayyar,F.Akcanlı,E.Genç (2014) “BİST’e kayıtlı bilişim ve teknoloji alanında faaliyet gösteren işletmelerin finansal performanslarının analitik hiyerarşi prosesi (AHP) ve Gri İlişkisel Analiz (GİA) yöntemiyle değerlendirilmesi”.Muhasebe ve Finansman dergisi-s.23
- 16. O.N.Aras (2003) Azerbaycan Ekonomisi: “Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz”Bakü: Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları.**
17. O.Hikmet (2008) “Türkiyede sigorta sektörü gelişimi açısından vergilendirmenin rolü ve önemi” Dokuz Eylül Üniversitesi. Yüksek lisans tezi-s.135
18. Ş.Uralcan (2011) “Temel sigorta bilgileri ve sigorta sektörünün yapısal analizi”.Hiperlink yayınları.-s.373
19. T.Erol (2009) “Geçiş ekonomilerinde yerelleşme reformları :Azerbaycan örneği”. Journal of Azerbaijani Studies
20. T.Yalçınkaya və E.Özsoy (2003) “Risk Toplumu: Bilgi Toplununun Evriminde Yeni Boyut”II. Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Kocaeli Üniversitesi İİBF, Kocaeli.-s.10

21. V.Cengiz (2010) “Finansal piyasalarda bilgi problemlerinin çözümünde bankaların rölü” The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management / Volume: V SPRING.- s.162

22. Yrd. Doç. Dr.E.Şule AYDENİZ.(2009) Makroekonomik göstergelerin firmaların finansal performans ölçütleri üzerindeki etkisinin ölçülmesine yönelik bir araştırma:İMKB ye kote gıda ve içecek işletmeleri üzerine bir uygulama.Marmara universitesi,İ.İ.B.F dergisi,yıl 2009 CİLT XXVII.SAYI II,S,263-277.

İnternet resursları

<https://www.worldbank.org/>

<https://www.adb.org/>

<https://www.imf.org/external/index.htm>

<http://www.maliyye.gov.az/>

<http://www.cbar.az/>

<https://www.stat.gov.az/>

<http://www.economy.gov.az/index.php?lang=az>

http://www.azerbaijans.com/content_739_en.html

<https://asa.az/insurance/innovation>

<http://www.isb.az/>

<https://www.statista.com>

<http://debis.deu.edu.tr/userweb//recep.kok/dosyalar/panel2.pdf>

Əlavələr

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1:Sığorta haqlarından daxilolmalar (min manatla).....	45
Cədvəl 2:Sığorta ödənişləri (min manatla).....	46
Cədvəl 3:Sığortaçıların(təkrarsığortaçıların) və hüquqi şəxs sığorta brokerlərinin aktivləri (min manatla).....	47
Cədvəl 4: Sığorta şirkətlərinin likvidlik nisbəti.....	49
Cədvəl 5: Sığorta şirkətlərinin fəaliyyət nisbətləri.....	50
Cədvəl 6: Sığorta şirkətlərinin borclanma nisbətləri.....	51
Cədvəl 7: Sığorta şirkətlərinin gəlirlilik nisbətləri.....	52
Cədvəl 8: Tədqiqatın informasiya bazası.....	58
Cədvəl 9: ROA ilə performans və gəlirlilik ölçümü.....	59
Cədvəl 10: ÜDM və ÜDM-in adambaşına düşən dəyəri.....	61
Cədvəl 11: İllər üzrə inflyasiya göstəricisi.....	62
Cədvəl 12: Dəyişənlərin statistikasını.....	62
Cədvəl 13: Hausman testinin nəticəsi.....	68
Cədvəl 14: Analiz haqqında ümumi məlumat.....	68
Cədvəl 15: Panel Data Regressiya Analizinin nəticəsi.....	69
Cədvəl 16: Sığorta sisteminə mənfi təsir göstərən faktorlar.....	73

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Maliyyə sistemində pul dövriyyəsi və maliyyə vasitəçiliyi.....	10
Şəkil 2: Ümumi daxili məhsul histogramı.....	64
Şəkil 3: İnflyasiya histogramı.....	64
Şəkil 4: ROA histogramı.....	65
Şəkil 5: Ümumi daxili məhsul və gəlirlilik arasında səpələnmə	66
Şəkil 6: İnflyasiya və gəlirlilik arasında səpələnmə	66

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Neft Hasilatının illərə görə qrafik analizi.....	37
Qrafik 2: Vergi, Büdcə və ÜDM öncəki ilə görə nominal artımı,2000-2014-cü illər.....	38
Qrafik 3: Neft Qiymətləri. 2017-2018.....	39
Qrafik 4: Dövlət Büdcəsi xərcləri. 2015-2018.....	41
Qrafik 5:İnflyasiya.2013-2018.....	42
Qrafik 6: 2008-2012-ci illərdə əsas sığorta şirkətlərinin sığorta yığımları.....	45
Qrafik 7: ÜDM (milyon manat) və ÜDM-in adambaşına düşən dəyəri (manat)....	61
Qrafik 8: Ümumi daxili məhsul ilə sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi arasında əlaqə.	79